

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

БАКАЛАВРА

На Тему: «Унійна церква у Речі Посполитій: утворення та розвиток наприкінці

XVI – на початку XVII століття»

Бакалавр: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Тараканова Сніжана Богданівна

Керівник: к.і.н., доц. Єремєєв Павло

Вікторович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.

.....П.І.Б.....

Харків - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I. Передумови та причини виникнення Унійної церкви у Речі Посполитій	27
Розділ II. Церковні собори в Бересті 1596 р.	33
Розділ III. Початковий розвиток Унійної церкви після 1596 р.....	46
Розділ IV . Полемічна література.....	53
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
Анотація	74

ВСТУП

Актуальність теми. Питання утворення та початкового розвитку Унійної церкви на українських землях у другій половині XVI – на початку XVII століття залишається одним із ключових у вивченні історії християнства в Україні, міжконфесійних відносин та формування української культурної ідентичності. Актуальність цієї теми зумовлена як науковими, так і суспільно-політичними причинами, оскільки вона лежить на перетині релігійної, політичної та культурної історії України.

З наукової точки зору, дослідження процесів, що супроводжували Берестейську унію 1596 року, дозволяє глибше зрозуміти складні трансформації, які відбувалися в українському суспільстві в умовах релігійного плюралізму, тиску конфесійної політики Речі Посполитої та боротьби за збереження традиційної церковної автономії. Унійна церква стала результатом спроб частини православної ієрархії знайти нову форму збереження східного обряду, водночас забезпечивши підлеглисть Апостольській столиці. Цей компромісний шлях викликав як підтримку, так і опір — що в свою чергу стимулювало широкі дискусії в богословському, суспільному та політичному середовищах.

Унійний проект став відповіддю на духовну кризу православної церкви, яка перебувала під тиском як католицької експансії, так і внутрішніх проблем (занепад дисципліни, освітній рівень духовенства, втрата політичного впливу). Рішення частини православних ієрархів про об'єднання з Римом стало спробою модернізації церкви, інтеграції у європейський церковний простір без відмови від східної обрядовості. Така модель церковної єдності, незважаючи на критику та численні труднощі, відіграла важливу роль у збереженні релігійної самобутності українців в умовах конфесійного протистояння.

У контексті історії міжконфесійних відносин тема Берестейської унії набуває особливої ваги як приклад спроби подолання розколу між Сходом і Заходом. Її аналіз дозволяє краще зрозуміти довготривалі наслідки релігійних поділів для українського суспільства, а також актуалізує питання про можливість

діалогу та співіснування християнських традицій. Унійна церква стала полем конфлікту, але водночас — інституцією, що сприяла розвитку освіти, книгодрукування, богословської думки та загалом піднесенню української культури в ранньомодерну добу.

З огляду на сучасну ситуацію в Україні, питання історії Унійної церкви набуває особливого значення. В умовах відродження релігійності, активного пошуку культурної та національної ідентичності, а також європейської інтеграції України, осмислення історичного досвіду унії допомагає краще зрозуміти сучасні виклики. Вона актуалізує тему співвідношення національної традиції та загальнохристиянських цінностей, збереження ідентичності в умовах політичного та релігійного тиску.

УГКЦ, яка є правонаступницею Унійної церкви, сьогодні відіграє помітну роль у суспільному житті України, бере активну участь у гуманітарних ініціативах, міжконфесійному діалозі та захисті моральних цінностей. Її історичне коріння в унійній традиції спонукає до переосмислення місця цієї церкви в українській історії без ідеологічних нашарувань — як радянських негативних стереотипів, так і національно-романтичних ідеалізацій.

Наукова актуальність теми зростає також у зв'язку з недостатньою розробленістю багатьох аспектів становлення Унійної церкви, зокрема інституційного розвитку, регіональної специфіки її впровадження, взаємодії з державними структурами та полемічного богослов'я. Ретельне вивчення унійної полеміки дозволяє реконструювати богословські аргументи тогочасних церковних діячів, виявити рівень інтелектуального розвитку українського духовенства, його здатність до адаптації нових ідей та захисту традиції.

Об'єктом дослідження: Унійна церква у Речі Посполитій.

Предмет дослідження: передумови та причини Берестейської унії, початковий етап розвитку Унійної церкви.

Метою дослідження є вивчення становлення та початкового розвитку Унійної церкви, зокрема в контексті Берестейської унії 1596 року.

Завдання дослідження включають:

1. З'ясувати історичний контекст та теоретико-методологічну базу дослідження.
2. Висвітлити передумови та причини виникнення Унійної церкви. її.
3. Проаналізувати церковні собори в Бересті 1596 р.
4. Дослідити розвиток Унійної церкви наприкінці XVI – на початку XVII в Україні
5. Охарактеризувати полемічні твори представників Унійної церкви, зокрема їхній зміст та літературні особливості.

Історіографічний огляд. Питання історичного дослідження Берестейської церковної унії 1596 року як об'єкт наукового пізнання неодноразово привертало увагу вчених. Як основа для кожного нового дослідження, пов'язаного з історією Унії, і як об'єкт безпосереднього дослідження.

Історіографія Берестейської унії є важливою складовою наукового дослідження цієї теми, адже вона дає змогу простежити, як з часом змінювалися погляди на один із найсуперечливіших церковних актів в історії України. Вивчення історіографії допомагає виявити, як розвивалися інтерпретації унії, які підходи застосовували дослідники у різні періоди, та як впливали нові джерела і методи на осмислення події. Такий аналіз дозволяє не лише краще зрозуміти суть самої Берестейської унії, а й оцінити методологічні засади, що формували сучасну історичну науку з цієї теми.

Одним із прикладів історіографічного підходу є стаття Олексія Астаф'єва "Петро Скарга й острозькі полемісти: риторика супротивних доктрин", де висвітлюється роль єзуїтів у політичних і релігійних трансформаціях Речі Посполитої наприкінці XVI століття. Автор зосереджує увагу на діяльності Товариства Ісуса – ордену, заснованого Ігнатієм Лойолою, який активно підтримував католицьку віру та сприяв укріпленню влади польського короля на українських, білоруських, литовських і польських землях. Особливе значення в статті приділено створенню Віленської колегії — провідного освітнього осередку в східній частині Європи — та внеску Петра Скарги, відомого єзуїта й інтелектуала, у розвиток католицької освіти та контрреформації. Також

підкреслюється роль короля Стефана Баторія у підтримці академії та діяльності Скарги як її першого ректора. Стаття висвітлює, як завдяки просвітницькій та ідеологічній роботі єзуїтів посилювалися позиції католицизму та велася боротьба з протестантизмом у регіоні¹.

У статті А. Блануци «Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р.» розглядається різноманіття підходів у дослідженні питання заставного володіння у історико-правовій науці. Автор підкреслює, що в історіографії це питання викликає жвавий інтерес, зокрема в контексті польського права. Вагомий внесок у цю тематику зробив Я. Матушевський, чия монографія поглиблює розуміння правових норм щодо землеволодіння у польській правовій традиції. Польські дослідники загалом виявляють значну увагу до історії розвитку правових систем, зокрема тих, що стосуються шляхетського землеволодіння на основі литовсько-руського та польського середньовічного права².

У свою чергу, М. Буга в статті «Правове становище православної церкви та духовенства за польської доби в XIV–XVI ст.» наголошує на важливості вивчення історико-правової спадщини для розуміння сучасних політико-правових процесів в Україні. Автор підкреслює роль Церкви не лише як релігійного, але й як суспільно-культурного інституту, що формував моральні засади та духовну культуру населення. Стаття пропонує міждисциплінарний підхід до аналізу правових і культурних процесів, які мали глибокий вплив на розвиток українського суспільства, підкреслюючи неперервність правових традицій і зв'язок минулого із сьогоденням³.

У своїй праці В. Вакін «Соборні діяння дев'яностих років XVI ст. як орган вищого церковного управління Київської митрополії» звертає увагу на глибоку кризу, яку переживала Українська Православна Церква у другій половині XVI

¹ Астаф'єв О. Петро Скарга й острозькі полемісти: риторика супротивних доктрин. *Київські полоністичні студії*. 2013. Вип. 22. С. 13–24

² Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. *Україна в Центральній-Східній Європі* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. С. 129–138.

³ Буга М. Правове становище православної церкви та духовенства за польської доби в XIV–XVI ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. С. 283–287.

століття. Це був період серйозних випробувань, що призвели до ослаблення духовного життя, порушення церковної дисципліни та загального занепаду в Київській митрополії. До складної внутрішньої ситуації додавалися зовнішні чинники, зокрема політика польської влади, яка через підтримку церковної унії намагалася зруйнувати українську релігійну та національну ідентичність⁴.

У 1590-х роках були здійснені спроби відновити авторитет Православної Церкви шляхом активізації соборної діяльності – колективного управлінського органу, що мав на меті реформування церковного життя. Незважаючи на глибину і серйозність рішень, які ухвалювалися на соборах, їхня реалізація на практиці виявилася обмеженою. Значна частина православного духовенства виявилася неспроможною до рішучої боротьби за збереження традиційної віри, і багато хто з ієрархів обрали шлях компромісу та зручності, пристаючи до унії з Римом.

У статті Б. Гудзяка «Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії» аналізується розвиток Київської митрополії у взаєминах з Константинопольським патріархатом, а також обставини, що призвели до укладення Берестейської унії. Автор детально розглядає чинники, які зумовили поступове віддалення Києва від юрисдикції Царгорода, зокрема політичний тиск, внутрішню кризу Православної Церкви та зростаючий вплив католицького Заходу. У центрі уваги також перебувають політичні й релігійні умови, що сформували передумови унійного процесу, а також наслідки унії для розвитку української церкви, культури та суспільства. Окремий акцент зроблено на взаємовідносинах між православною та католицькою церквами як на визначальному чиннику формування релігійної ідентичності регіону⁵.

У праці М. Довбищенка «Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. (за твором “Perspectiwa” Касіяна Саковича)» досліджується щоденне життя українських священників у

⁴ Вакін В. Соборні діяння дев'яностих років XVI ст. як орган вищого церковного управління Київської митрополії. *Волинський благовісник*. 2016. Вип. 4. С. 135–148.

⁵ Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. *Українське релігієзнавство*. 2017. Вип. 81-82. С. 31–43.

переломний історичний період, коли церковне середовище переживало глибокі трансформації. Автор звертає увагу на те, як соціальні, політичні та релігійні зміни того часу – зокрема конфесійне розділення і боротьба за культурно-національну ідентичність – впливали на повсякденне існування духовенства. У контексті широкого історіографічного аналізу Центрально-Східної Європи автор підкреслює, що життєвий досвід парафіяльного кліру, дрібної шляхти, міщан та селян залишався недостатньо вивченим, хоча саме цей досвід відігравав важливу роль у формуванні української культури й суспільних цінностей⁶.

У статті О. Недавної «Уроки кризи української церкви XVI століття» розглядаються ключові прояви церковної кризи, що охопила українське православ'я в добу значних релігійно-політичних змін. Автор аналізує основні причини занепаду церковного життя, серед яких – посилений тиск з боку польської католицької влади, яка прагнула через унію послабити українську культурну та релігійну самобутність. Увагу також приділено спробам оновлення церковної структури, зокрема через скликання соборів і проведення реформ, однак зазначається, що ці зусилля виявилися малоефективними через слабку внутрішню згуртованість духовенства⁷.

Окремо підкреслюється, що значна частина православних ієрархів обрала шлях пристосування до нової реальності, фактично підтримавши ідею церковної унії, що суттєво вплинуло на подальшу долю Церкви. У статті зроблено висновок про важливість дослідження цього періоду для розуміння глибших соціально-релігійних процесів, які формували обличчя українського суспільства в XVI столітті.

У своїй роботі С. Олійник «Правові наслідки Берестейської церковної унії 1596 року на території України» досліджує юридичні зміни, спричинені укладенням унії, та їхній вплив на церковне і суспільне життя в Україні. Автор аналізує, як унія вплинула на правовий статус церковних інституцій, зокрема на систему управління, відносини між духовенством і мирянами, а також на

⁶ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.

⁷ Недавна О. Уроки кризи української церкви XVI століття. *Українське релігієзнавство*. 1999. Вип. 9. С. 9–14.

земельні та майнові питання. Особливу увагу приділено юридичним конфліктам, які виникли між унійною і православною церквами, а також між українськими та польськими органами влади. У висновках наголошується, що Берестейська унія відіграла важливу роль у подальшому розвитку правової системи та соціальних процесів в Україні⁸.

У дослідженні Г. Охріменко «Основні тематичні блоки відображення кризових явищ Київської митрополії православної церкви в українсько-білоруській полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст.» здійснено огляд ключових мотивів, які домінували в релігійно-полемічних творах того часу. Автор виокремлює такі головні теми, як занепад церковної дисципліни, криза церковного управління та слабкий рівень освіченості й моральної підготовки православного духовенства. Полемічна література аналізується як важливе джерело для розуміння глибини внутрішньої кризи в Київській митрополії та її впливу на загальносупільні процеси⁹.

Особливістю досліджень 50-80-х років XX століття з історії Польщі та України, в яких були окреслені проблеми церковної унії, було бачення історії польсько-литовської Федерації у XVI-XVII століттях через призму класової боротьби та діалектико-матеріалістичної методології дослідження. наукові дослідження. Слід підкреслити, що автор проігнорував основи конфесійної історіографії цього періоду. В цілому, ці відомості занадто вибіркові при аналізі творів.

Найбільш докладно еволюцію поглядів польських вчених на історію православ'я та унії проаналізувала М. Папежинська-Турек. Досліджуючи концептуальну парадигму творів XIX-початку XX століть, вона зазначила, що для того, щоб досконально оцінити їх спадщину, необхідно враховувати, що

⁸ Олійник С. Правові наслідки Берестейської церковної унії 1596 року на території України. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. 2020. С. 43–45.

⁹ Охріменко Г. Основні тематичні блоки відображення кризових явищ Київської митрополії православної церкви в українсько-білоруській полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2011. Вип. 5. С. 142–149.

історіографія окреслює не тільки традиційні міжконфесійні відносини, а й політичну ситуацію¹⁰.

Таким чином, Польська історіографія була спробою відреагувати на політику російського уряду та Православної церкви щодо русифікації земель, що колись входили до складу Речі Посполитої. Унія інтерпретується як робота великого місіонера з наведення мосту на схід від Православної церкви. Дослідники також визначили певні напрямки досліджень унітарних проблем у цей період.

Підводячи підсумок сказаному, М. Папежинська-Турек зазначила, що історична література того часу відрізнялася надмірно емоційним ставленням до проблеми. Автор стверджує, що в той час утвердився образ православ'я як нижчої секти, ворожої Римо-Католицької церкви і «польськості». Образ уніатства як кращого з православ'я близький до католицизму і асоціюється з «польськістю»¹¹.

Предметом загального обговорення в історії Польської церкви було значення унії в історії Польщі, а саме оцінка відповідності державних інтересів Речі Посполитої та Католицької церкви. Дослідники виділили так званих «супротивників» і «прихильників» унії в польській історіографії. Перший відстоював точку зору, що зміцнення католицизму в латинському варіанті на східних землях було більш корисним для церкви і держави, і, підтверджуючи це, вказував на роль греко-католицизму у формуванні українського сепаратизму в Східній Галичині. Інші надалі підкреслювали, що унія є найкращою формою державної асиміляції українців і білорусів, а також відповіддю на експансію Православної Східної Росії. У післявоєнній історіографії автор виділив 3 напрямки досліджень з даної теми: світське, конфесійне православ'я і конфесійний католицизм.

¹⁰ Павленко А. Берестейська церковна унія та її історичне значення. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. Вип. 5 (23).

¹¹ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

Основне бачення унійної історіографії було проаналізовано істориком М. Довбищенком¹². Дослідник визначив основні напрямки досліджень унії.

Перша, представлена істориками православної орієнтації, ділиться на дві групи. Найчисленніша група складалася з викладачів Київської Духовної Академії та світських вчених, які вирости в антикатолицькому дусі. У їхніх працях походження унії майже без винятку пов'язують з католицькою експансією ордену єзуїтів і зрадою лідера унії. Вчені вважають, що такий вкрай упереджений підхід пояснюється тісним переплетенням конфесійних і політичних інтересів, які є визначальними критеріями в наукових дослідженнях.

Друга (невелика) група - це також православні вчені, які багато зробили для об'єктивного вивчення історії унії. (Грушевський, М. Костомаров, А. Левицький, С. А. Голубєв, П. Жукович), засуджуючи профспілку, вони, тим не менш, ставилися до неї дуже спокійно і врівноважено. Заслугою цих дослідників, на думку авторів, стало введення в науковий обіг великої кількості літературних документів. Н. Довбищенко також дуже високо оцінила науковий інтелект краєзнавців.

На думку Довбищенка, об'єднавчий напрям в українській історичній науці сформувався досить пізно. Перше покоління галицьких дослідників - М. Гарасевич, А. Петрушевич, які перебували під впливом москвофільства, - у своєму науковому світогляді збігалися з істориками православної церкви.

У другій половині XIX століття, коли на Галичині з'явилися історики з університетською освітою, по-справжньому почався уніатський рух. Першим його представником вчені вважають єпископа Юліана Пелеша¹³.

Під впливом польсько-українського нерозуміння і натиску радянської історіографії у представників перших течій сформувалося негативне ставлення до церковної унії. Конфесійна Польська історіографія протягом останніх десятиліть перебувала під впливом екуменічних ідей. Вона також відрізняється

¹² Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.

¹³ Камінський С. А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. я. Стріхи. Київ : Наш час, 2011. 263 с.

від історіографії попереднього етапу. Це проявляється, перш за все, в більш досконалій формі викладу, багатстві інтерпретацій, насиченості висновків, заснованих на фактах, відсутності емоційного настрою і ретельного обговорення.

Погляди М. Папежинської-Турек цінні¹⁴. Вона звернула увагу на цивілізовану дискусію, яка велася в українській пресі в Галичині про значення Візантії та латинства в історії України. На думку істориків, ця дискусія була важлива для розуміння історичного походження Греко-Католицької церкви і всієї України в цілому. Особливої уваги заслуговує робота А. Мироновича «Унія божеської Всесвітньої історіографії». На сучасному етапі дослідник одним з перших написав спеціальний історичний огляд з історії Брестської Унії¹⁵.

А. Миронович правильно зазначив, що питання створення унії, вивчалася не тільки через необхідність історичних досліджень, але і в політичних цілях. Він роз'яснив мотиви інтересу до унітаріанського богослов'я з боку різних наукових шкіл, розповів, що російські вчені зосередилися на політичних факторах унітаріанського процесу, а Польська історіографія зробила акцент на богословських факторах і розглядала унію як прагнення Апостольської столиці до єдності християнства. Дослідник розділив польську історіографію на три періоди. До 1918 року вона характеризувалася неоднорідністю досліджень і відсутністю наукового об'єктивізму. У міжвоєнний період церковна унія розглядалася в більш широкому історичному контексті, але обмежувалася використанням першоджерел.

Післявоєнний етап характеризується невеликою кількістю змін, але більш важливим підходом. А. Миронович виявив, що широкий інтерес польської історіографії до питань профспілок знизився в другій половині XIX століття і в міжвоєнний період. Це стало можливим завдяки публікації джерел¹⁶. Внаслідок усвідомлення проблем унії розробляється питання про його вплив на соціально-

¹⁴ Папежинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності. Ковчег. *Науковий збірник із церковної історії*. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. Число 3. с. 403 – 417.

¹⁵ Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом. Нарис історії української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954.

¹⁶ Валіконіс Р. п. Полемічні аспекти Берестейської унії: богословський та історичний контексти. Київ : Дух і літера, 2018. 324 с.

політичну, національну і культурну ситуацію Речі Посполитої, а також на ставлення сусідніх країн, головним чином Росії, до релігійних змін. У повоєнний період унітаристські дослідження проводились переважно духовними істориками. Як результат, автори часто висловлювали конфесійні погляди та аналізували поширення об'єднань на основі вибірково відібраних джерел та подій. Результатом таких досліджень стало підкреслення взаємозв'язку між православними та католицькими сектами та вивчення регіональної історії Православної церкви. У світській науці післявоєнної Польщі питання про унію розглядалося тільки на периферії світської історії.

Польська історична література, наприклад, часто підкреслювала роль Берестейської Унії як доповнення до політичної унії 1569 року, але це не завжди підтверджується на практиці. Концепція інтегрованої функції церковної унії земель Польсько-Литовської Федерації суперечить думці про те, що в ній вбачається додатковий імпульс до формування тенденції до націоналізму і сепаратизму на російських просторах. Інтерпретація унії як політичного явища релігійного характеру призвела до уповільнення історичного процесу і, відповідно, до зниження інтересу вчених до цієї теми. Проте, багато польських істориків намагалися проаналізувати походження унії на широкому тлі змін в суспільстві і за його межами.

Політичний характер Берестейської унії також підкреслює правильність зауважень дослідників про концепцію російської історії. Більшість дослідників з позиції православної конфесії показують державно-релігійну боротьбу православного духовенства проти російських панів і католиків і церковну унію за словами А. Мироновича, російська історіографія була в основному зосереджена на вивченні негативних наслідків унії як поділу церкви.

Православні дослідники вирішили зосередитися на причинах, що передували занепаду церкви об'єднання, і інтерпретували Унію як подію, яка відбулася внаслідок діяльності польського уряду та католицької ієрархії, спрямованої на зміцнення та підтримку католицизму в районах, де колись правила православна церква. У світській польській історіографії особлива увага

приділялася насильницьким методам ліквідації унії російським урядом і боротьбі за її збереження.

Дослідники відзначили «незвичайні і дивні факти»: довгий час історики Унійної церкви беззастережно вважали, що унія була результатом російських нещасть, плодами зради народу і батьківської віри, інтриг єзуїтів¹⁷.

Л. Тіміш визначив, що українська та Польська історіографія накопичили важливий блок історичних знань про процес унії в Західній єпархії Київської митрополії. Причини поширення унії, роль єпископальної церкви в Православній Церкві, ходи і постанови головних уніатських соборів другої половини XVII століття, ситуація переходу ієрархії до єдиної релігії, окремі церковні інститути досконально розкриті польськими та українськими істориками. Однак багато питань недостатньо вивчені, є спірними і вимагають нового переосмислення. Найбільш помітними роботами є: «Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організаційний, інституційний розвиток, напрям досліджень», «Між Сходом і Заходом: ідея церковних ритуалів»¹⁸.

Канадський історик С. Величенко вивчав висвітлення минулого України в історії Польщі, Росії та самої країни з найдавніших часів до 1914 року. Крім загальних історичних оглядів, кілька спеціальних статей присвячені польській історіографії церковної унії другої половини XVI століття.

Український вчений Л. Тимошенко¹⁹, розглядав дослідження Берестейської унії через призму історичних процесів. Простеживши дослідження вченого, можна сказати, що представники історичного середовища Польщі висвітлювали походження та наслідки унії для польських та українських земель.

Ю. Дашкевич відзначив недостатній стан досліджень з історії греко-католицької церкви та перспективні виклики історії Української Церкви для сучасності²⁰.

¹⁷ Сапеляк А. Україна крізь віки: церковно-релігійний аспект. Отець Андрій Сапеляк. Львів, 2006. 159с.

¹⁸ Сеник С. Передумови Берестейської унії / Основні документи Берестейської унії. Львів: Свічадо, 1996.

¹⁹ Тимошенко В. І. Берестейська унія в контексті церковно-історичних процесів XVI-XVII століть. Луцьк : Вежа, 2013. 288 с.

²⁰ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. *Берестейська унія (1596 – 1996)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 74 – 86.

Варто відзначити, що окремі пам'ятки вивчалися дуже скрупульозно. Це, перш за все, «Перший Київський Собор» 1870 року. Перекладений на російську мову і виданий І. Малишевським. Йдеться також про «Апокризис» Філалета, упорядник ідентифікував і передрукував документальне джерело додатка 25, наведене в роботі, що містить історію собору, а також біографічні дані учасників Берестейського процесу. Цьому важливому спірному твору було присвячено дослідження Миколи Скаблановича. У виданні, крім обов'язкового розділу літератури, проведено порівняльний аналіз тексту твору, включаючи Київський переклад 1870 року.

Дослідження М. Скаблановича характеризується помилковим упередженням щодо унії, але це не завадило автору серйозно критикувати джерела розбіжностей у Православній історіографії, включаючи аспекти, пов'язані з собором 1596 року. При аналізі автором складу учасників собору звертають на себе увагу підрахунки: згідно «Ектезису», він нарахував 45 послів від Конгрегації на унії, за винятком безіменних, серед них були протестанти, «які вже збільшили число православних сторін». Склад унійного собору також представлений дуже повно, враховуючи доступні джерела. Однак ніяких узагальнюючих розрахунків зроблено не було.

У XIX столітті в українській історичній науці була сприйнята традиція православної історіографії, однак вона вже розглядалася крізь призму ідеологічних інтересів, під контролем офіційної влади. Історики того часу робили акцент на класовому підході, що визначав напрям аналізу подій. Внаслідок цього церковна історія перетворилася не стільки на наукову галузь, скільки на інструмент ідеологічної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу.

Після завершення Другої світової війни історик Олександр Оглоблин описав основні етапи розвитку церковної історіографії в Україні, наголосивши на її відносно молодому віці. Він також звернув увагу на наукові школи та установи, що займалися дослідженням унійної тематики. Оглоблин позитивно

оцінював доробок радянських істориків, вказуючи, що вони досить уважно досліджували унійний процес у контексті соціальних, культурних і економічних змін. Новим у підходах радянської науки було те, що унію трактували як один зі способів пригнічення мас духовенством та панівним класом²¹.

Водночас історія церкви в радянську добу часто зазнавала викривлень і маніпуляцій. Радянські історики розглядали греко-католицьку церкву переважно з точки зору імперських інтересів Росії, що відображалось у москвоцентричному підході.

У другій половині XX століття нові підходи до дослідження церковної унії почали формуватися в західній історіографії. У своїх працях історик Богдан Гудзяк підкреслював, що сучасна західна історична наука використовує чітку методологічну базу. Зокрема, її представники ставили питання: чи дійсно культура Західної Європи була однорідною і виключно християнсько-католицькою, чи існували паралельно інші культурні прояви, зокрема народні традиції. Такий підхід сприяв глибшому розумінню релігійної свідомості простих людей²².

Замість аналізу лише окремих подій чи видатних особистостей, історики стали більше зосереджуватися на довготривалих історичних процесах, на соціальних ритмах та колективній свідомості. Важливе значення мала й робота українських вчених у діаспорі, які зосередили увагу на публікації джерел із римських архівів — це, за словами Гудзяка, стало одним з головних досягнень у вивченні унійної теми.

Б. Гудзяк також визначив основні перспективні напрямки в дослідженні церковної історії в Україні, особливо в галузі унієзнавства. Зокрема, він вказував на потребу у збиранні джерельної бази, зокрема в архівах радянського періоду. Історики, на його думку, мають застосовувати сучасні соціологічні й

²¹ Історія релігії в Україні : у 10т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

²² Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич. Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000. 426 с.

антропологічні методики. Загалом, він підкреслював, що для кращого розуміння церковної історії України необхідно ширше ставити дослідницькі питання і розглядати цю історію у контексті взаємодії Східного та Західного християнства, використовуючи досягнення світової науки.

Про особливості роботи Київської церковно-історичної школи унійних досліджень писав В. Ульяновський. У його праці підкреслюється наукова точність, багатство джерельної бази та документальність підходу київських дослідників.

Радянська історіографія, як правило, розглядала унію виключно в негативному світлі — як прояв релігійного та політичного гноблення, що відповідало атеїстичній ідеології. Винятком став збірник документів, опублікований у 1988 році, який містив переклади деяких важливих текстів, зокрема листа князя Острозького до Федора Сукміна Тишкевича.

Інший приклад — І. Міцуко, яка під час наукової екскурсії розглядала історію Берестейського собору. Важливою працею стало також видання словникового довідника про діячів Острозької академії, де зібрано детальні біографії 21 учасника Православного Собору, більшість із яких походили з Волині. Деякі записи містять навіть особисті уточнення дослідника.

Юрій Дашкевич наголошував на тому, що дослідження історії Греко-Католицької Церкви в Україні залишаються недостатньо розвиненими. Він також вказував на те, що вивчення історії Української Церкви загалом є важливим і актуальним викликом для сучасної науки²³.

Досягнення греко-католицької історіографії в міжвоєнному Львові, зокрема щодо теми церковної унії, були висвітлені в роботах дослідника Тіміша, а також публікувалися в журналі університету Лос-Анджелеса. Аналіз цих праць показує, що більшість дослідників того періоду розглядали проблему унії з конфесійної точки зору, намагаючись довести ідею єдності Української Церкви. Водночас вчені міжвоєнного часу прагнули сформулювати національне підґрунтя

²³ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. *Берестейська унія (1596 – 1996)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 74 – 86.

для вивчення унійного процесу та підкреслювали багатоманітність релігійного розвитку на українських землях.

Важливим досягненням української історіографії стало вперше здійснене видання джерел з архівів Ватикану, яке широко використовується у наукових дослідженнях, зокрема в монографіях Прокія. Хоча багато подій Берестейської унії і далі інтерпретуються з традиційних позицій, автори визнають значний вплив Ватикану на перебіг цих подій. Зусилля, спрямовані на об'єднання церков, трактуються як ретельно спланована кампанія з боку папської дипломатії та польської монархії.

Історики зазначають, що домовленості, досягнуті в Римі, особливо між Потієм і Терлецьким, фактично визначили наперед результат Берестейського собору. Тому сам хід подій не завжди аналізується глибоко, адже, на думку дослідників, собор і так є однією з найбільш детально вивчених подій у релігійній історії України й Білорусі, з акцентом на протистояння між цими регіонами та католицьким центром.

Отже, історіографія проблеми Берестейської унії відзначається широким спектром підходів і тлумачень, які відображають поступову еволюцію наукових уявлень про цей складний та суперечливий історичний процес. У ранніх працях значення кризи православ'я часто применшувалося, що обмежувало глибину аналізу причин і наслідків унії. Згодом концепція внутрішньої церковної кризи стала більш чітко визначеною, що дало імпульс до переосмислення подій кінця XVI століття.

Починаючи з другої половини XX століття, дослідники почали активніше розглядати соціально-політичні, правові та культурні аспекти унійного процесу, приділяючи більше уваги питанням національної ідентичності, міжконфесійної взаємодії та ролі Церкви в суспільстві.

Сучасна історіографія прагне до цілісного, міждисциплінарного підходу, поєднуючи аналіз як релігійних, так і світських чинників, включаючи правові, соціальні та культурні контексти. Така комплексність дозволяє краще зрозуміти

специфіку й багатовимірність процесів, що супроводжували укладення Берестейської унії, та її довготривалі наслідки для української історії.

У радянський період (особливо у 1930–1980-х роках) тема унії та Греко-католицької церкви висвітлювалася майже виключно в негативному світлі. Унія розглядалася як політичний акт, нав'язаний польською шляхтою та єзуїтами, а її утвердження — як процес "зрадництва" національних інтересів і засіб окатоличення українського населення. Публікації радянських істориків (таких як Д. Яворницький, І. Крип'якевич у ранніх працях, П. Толочко, М. Петровський) формально визнавали наявність релігійної кризи у православ'ї, однак причини унії приписували винятково зовнішньому тиску. Полемічна література унійного середовища майже не аналізувалася, а окремі постаті (наприклад, Іпатій Потій) оцінювалися однобічно.

Після здобуття незалежності Україною тема Унійної церкви стала об'єктом багатовекторного дослідження. В українській гуманітаристиці з'явилися праці, в яких аналіз унії здійснюється у контексті релігійної, культурної та політичної модернізації українського суспільства ранньомодерного часу. Праці Ігоря Сковчиляса, Андрія Плахоніна, Наталі Яковенко, Олександра Гісема, Володимира Александровича, Руслана Пирога, Людмили Филипович пропонують складніші інтерпретації: унія розглядається як спроба реформи православної церкви в нових умовах політичної нерівності та культурної конкуренції.

Сучасні дослідження також акцентують на інтелектуальних вимірах унійного руху, включаючи богословську аргументацію, місію духовенства, освітню та видавничу діяльність унійної ієрархії. Зростає інтерес до аналізу полемічної літератури як джерела для вивчення релігійної культури, мовної стратегії та ідеології ранньомодерної доби.

Польські дослідники розглядають унію в контексті релігійної політики Речі Посполитої. Серед помітних імен — Бенедикт Длугош, Станіслав Тарновський, Генрик Літвін, Марек Вітковський. У їхніх працях простежується спроба оцінити Берестейську унію як спробу вирішення «східного питання» шляхом інтеграції українського православ'я у католицький світ, із переважно

позитивними оцінками цього процесу. Водночас сучасні польські дослідники (наприклад, Данута Квецінська) виявляють зацікавлення в реконструкції взаємодії конфесій без ідеологічного тиску, на основі міждисциплінарного аналізу.

У західноєвропейській та американській науці тема унії висвітлюється в межах вивчення Контрреформації, конфесійної модернізації та культурних контактів між Сходом і Заходом. Праці Роберта Тафта, Франка Сисина, Елісон Смеллі, Пола Роберта Магочія та Джона-Пола Химки розглядають унію як феномен релігійного компромісу й інструменту виживання східного християнства в католицькому світі. Увага приділяється також релігійній ідентичності, трансформації богословської думки, мовній і видавничій діяльності Унійної церкви.

Західні історики здебільшого уникають оцінок із позиції «зради» чи «героїзму», натомість зосереджуються на вивченні соціальних, освітніх, дипломатичних та культурних наслідків унії. Полемічна література, зокрема праці Потія, Клірика Острозького, Велямина Рутського, дедалі частіше стає предметом текстологічного аналізу та порівнянь з західноєвропейською схоластикою.

Джерельна база. Джерельна база дослідження є різноплановою та охоплює широкий спектр писемних пам'яток, що відображають церковне, соціальне та культурне життя українських земель у складі Речі Посполитої у другій половині XVI – на початку XVII століття. У першу чергу, це унійні акти, що включають постанови Берестейського собору 1596 року, документи унійних митрополитів, грамоти та універсали, які регламентували функціонування церковних структур у нових умовах²⁴. Значне місце посідає приватне й офіційне листування представників як унійного, так і православного табору, що дозволяє простежити особисті позиції, мотиви дій та міжконфесійні суперечності²⁵.

²⁴ Андрійчук Ю. Ким є Українська Греко-Католицька Церква? Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. 112 с.

²⁵ Астаф'єв О. Петро Скарга й острозькі полемісти: риторика супротивних доктрин. *Київські полоністичні студії*. 2013. Вип. 22. С. 13–24

Цінну інформацію надають також тогочасні українські та польські літописи, зокрема Густинський літопис, Львівський літопис і Літопис Самовидця, які фіксують важливі церковні події, суспільні настрої та реакції на релігійні зміни²⁶. Не менш важливою складовою джерельної бази є полемічна література – твори Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Петра Скарги, які не лише містять богословську аргументацію, а й відображають суспільно-політичний контекст та особливості конфесійного протистояння²⁷.

Сукупність цих джерел дозволяє глибше осмислити особливості релігійного життя, процеси церковного протистояння та унійні зусилля як частину ширших трансформацій у релігійній і культурній сфері українських земель у складі Речі Посполитої.

Вивчення листування дає змогу простежити внутрішню динаміку церковних дискусій і політичних торгів навколо унійного питання. Особливо показовою є кореспонденція князя Костянтина Острозького з представниками православної та католицької ієрархії, а також листи митрополита Михайла Рогози, єпископа Іпатія Потія, а згодом Йосифа Велямина Рутського. Ці документи розкривають мотивацію учасників процесу, особливості їхньої аргументації, а також демонструють зростаючу конфронтацію між унійними і православними колами.

Окрему групу джерел становлять твори полемічної літератури, що активно розвивалась у зв'язку з церковним протистоянням. Серед авторів, які виступали з позицій захисту православ'я, вирізняються Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький. Їхні твори містять як релігійно-філософські обґрунтування недопустимості унії, так і гостру соціальну критику. З боку унійної церкви найвідомішими полемістами були Іпатій Потій та Йосиф Велямин Рутський, які не лише обґрунтовували канонічність унії, а й намагалися

²⁶ Біла С., Гриценко Г. Концептуальні погляди українських та польських істориків міжвоєнного періоду на Унійну церкву. *Українські історичні студії*, 2025. №(17/59), С. 100-111.

²⁷ Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія. *Богословія*. 1990. Т. 54. – С. 123 – 136.

репрезентувати її як шлях до зміцнення церкви та об'єднання християнства в умовах політичної багатоконфесійності Речі Посполитої.

Таким чином, джерельна база дослідження охоплює нормативно-правові документи, листування, полемічні твори та хронікальні записи, що у своїй сукупності дозволяють реконструювати багатогранну картину становлення і розвитку Унійної церкви в умовах соціально-релігійної трансформації Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII століття.

Методологічною основою дослідження становлення та початкового розвитку Унійної церкви в Речі Посполитій у другій половині XVI — на початку XVII століття є поєднання загальнонаукових принципів, спеціально-історичних методів та міждисциплінарного підходу. Комплексне застосування цих методів дозволяє адекватно відтворити складний процес формування нової церковної інституції, зрозуміти його внутрішню логіку, соціокультурні детермінанти, а також місце в контексті європейських релігійних трансформацій ранньомодерної доби.

Принцип історизму забезпечує розгляд становлення Унійної церкви в динаміці історичного розвитку, з урахуванням конкретних соціально-політичних обставин другої половини XVI — початку XVII ст., зокрема в контексті Контрреформації, кризи православної ієрархії в Речі Посполитій, внутрішніх суперечностей православного середовища.

Принцип об'єктивності вимагає критичного ставлення до джерел, уникнення конфесійної заангажованості та використання взаємно критичних перспектив (унійної, православної, латинської, протестантської), що особливо важливо при роботі з полемічною літературою, яка часто носить апологетичний характер.

Метод аналізу та синтезу дозволяє розчленувати досліджуваний процес на складові частини — етапи становлення унії, діяльність ключових ієрархів, тематику полеміки — з подальшою інтеграцією їх у цілісну картину розвитку Унійної церкви як конфесійної та культурної інституції.

Індуктивний метод використовується для формулювання загальних висновків на основі аналізу конкретних джерел і фактів, таких як регіональні прояви унійного руху, зміст послань та трактатів. Дедуктивний метод дозволяє перевіряти гіпотези щодо механізмів унійного процесу, виходячи з ширших концептуальних моделей релігійної модернізації.

Системний підхід розглядає Унійну церкву як складне суспільно-релігійне утворення, у якому взаємодіють духовна, інституційна, політична та культурна компоненти. Це дає змогу виявити не лише причини й наслідки її виникнення, але й простежити її функціонування в конфесійно поляризованому середовищі Речі Посполитої.

Історико-генетичний метод застосовується для з'ясування витоків унійного руху, простеження логіки його розвитку від занепаду православної ієрархії до укладення Берестейської унії й формування нової церковної структури, а також трансформацій, які вона пережила у перші десятиліття існування.

Історико-порівняльний метод дає змогу зіставити еволюцію конфесійних структур у різних релігійних спільнотах (православній, католицькій, протестантській), а також проаналізувати ідеологічну полеміку між уніатами і православними на основі співставлення джерел і трактатів.

Історико-типологічний метод дозволяє виокремити характерні риси в змісті, формі та риториці полемічних творів, ідентифікувати повторювані теми (апеляції до святоотцівської традиції, звинувачення в єресі, дискусії про легітимність обрядів), що формували конфесійну ідентичність сторін.

Метод періодизації дозволяє поділити процес розвитку Унійної церкви на окремі етапи: підготовчий період (1570–1595), період інституційного оформлення (1596–1609), період укріплення та розбудови (1609–1620). Кожен з них має специфічні риси, ключові постаті, особливості аргументації та реакцію з боку населення й влади.

Біографічний метод надає змогу дослідити інтелектуальний портрет і мотивацію ключових діячів унійного процесу, таких як Іпатій Потій, Кирило

Терлецький, Йосиф Велямин Рутський, а також їх опонентів — Іова Борецького, Мелетія Смотрицького. Через їхні життєві шляхи можна краще зрозуміти конфесійну динаміку доби.

Міждисциплінарний підхід суттєво розширює горизонти дослідження. Теологічний аналіз дозволяє вивчити зміст догматичних суперечок, канонічні аргументи сторін і моделі церковної єдності. Літературознавчий підхід дає змогу аналізувати жанрову специфіку, риторику й стилістику полемічних текстів. Культурологічна перспектива допомагає зрозуміти унію як елемент формування новітньої української культурної та конфесійної ідентичності. Політологічна інтерпретація дає змогу оцінити вплив унії на церковно-державні відносини, механізми регулювання релігійного життя в багатоконфесійному середовищі Речі Посполитої.

Завдяки комплексному поєднанню зазначених методологічних підходів, дослідження здобуває здатність не лише реконструювати фактичну сторону подій, але й виявити їхню глибшу історичну логіку, внутрішні суперечності та цивілізаційне значення для історії України та Східної Європи в цілому.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період другої половини XVI століття – початку XVII століття, тобто приблизно від 1560-х років до 1620-х років. Вибір цього періоду зумовлений ключовими етапами формування, укладення та початкового розвитку Унійної церкви (зокрема Київської унійної митрополії) на українських землях у складі Речі Посполитої.

Початковою хронологічною точкою доцільно вважати другу половину XVI століття, а саме 1569 рік — дату укладення Люблінської унії, яка започаткувала нову політичну реальність і значною мірою вплинула на релігійне становище в Україні. Утворення Речі Посполитої, посилення впливу католицизму та проникнення ідей Контрреформації стали поштовхом до активізації дискусій про долю православної церкви, що занепадала на тлі втрати державної підтримки та внутрішньої кризи.

Ключовою віхою, що позначає кульмінаційний момент процесу, є 1596 рік — рік укладення Берестейської церковної унії, коли частина православної

ієрархії Київської митрополії Речі Посполитої офіційно заявила про приєднання до Римської церкви з умовою збереження візантійського обряду. Цей рік слугує поворотним пунктом у розвитку церковної історії України, позаяк започаткував існування Унійної (згодом — Греко-Католицької) церкви.

Завершальною хронологічною межею обрано початок 1620-х років, коли релігійна ситуація на українських землях зазнала чергової зміни у зв'язку з відновленням православної ієрархії в 1620 році під проводом Єрусалимського патріарха Феофана. Це ознаменувало новий етап протистояння між православною і унійною церквами, завершивши умовно початкову фазу унійного процесу. Таким чином, дослідження зосереджується на періоді від передумов унії до її становлення і перших десятиліть функціонування.

Територіально дослідження охоплює ті землі Речі Посполитої, на яких у другій половині XVI – на початку XVII століття домінувало православне населення. Саме на цих територіях розгорталися основні події, пов'язані з церковною унією, зокрема у воєводствах, де православ'я залишалося провідним віросповіданням і мало глибоке історичне коріння.

Особливу увагу в дослідженні приділено Берестю (сучасне Брест, Білорусь) як місцю скликання церковного собору в 1596 році, де було проголошено унію. Однак попри те, що Берестя адміністративно належало до Литовської частини Речі Посполитої, його роль у процесі унії безпосередньо пов'язана з українським церковним життям, оскільки рішення ухвалювали єпископи українських єпархій.

Також важливими є міста Львів, Острог, Київ, Вільно, які були центрами інтелектуального та духовного життя, де діяли православні та унійні школи, друкарні, братства, монастирі й автори полемічної літератури.

До українських земель, які перебували у складі польсько-литовської держави, належали Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське та Руське (Галицькі землі) воєводства. Окрім зазначених українських воєводств, у межі дослідження можуть входити також суміжні території Речі Посполитої, які межували з українськими землями або перебували з ними у тісних політичних,

економічних та культурних зв'язках. Це, зокрема, деякі райони Полоцького, Вітебського та Смоленського воєводств на північному сході, а також Люблінське та Белзьке воєводства, що відігравали важливу роль у транскордонній взаємодії. Такий розширений підхід дозволяє комплексно проаналізувати міжрегіональні зв'язки, впливи та трансформації у межах спільного політичного простору Речі Посполитої та краще зрозуміти специфіку розвитку українських земель у зазначений період.

Наукова новизна даного дослідження полягає в комплексному аналізі процесу утворення та розвитку Унійної церкви в контексті політичних, соціальних та релігійних трансформацій у Речі Посполитій наприкінці XVI – на початку XVII століття. У дослідженні уточнено передумови укладення Берестейської унії 1596 року, зокрема в аспекті внутрішньої кризи православної ієрархії, впливу католицької Реформи та зростання ролі Речі Посполитої як конфесійної держави. Окрему увагу приділено аналізу ставлення до унійного проекту з боку різних соціальних верств населення: православного духовенства, шляхти, міщанства та селянства. Уточнено реакцію зазначених соціальних груп на створення Унійної церкви, що дало змогу виявити не лише конфесійні розбіжності, а й соціально-політичні мотиви підтримки чи заперечення унії. Такий підхід сприяє глибшому розумінню конфесійної політики в багатонаціональному та багатоконфесійному суспільстві Речі Посполитої.

Структура роботи зумовлена окресленою метою та завданням. Робота складається зі вступу та декількох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, додатків.

Розділ I. Передумови та причини виникнення Унійної церкви у Речі Посполитій

Джерела унійних процесів у церковному житті українсько-білоруських земель Речі Посполитої сягають глибини століть і пов'язані з комплексом політичних, релігійних та соціокультурних факторів. Аналіз передумов Берестейської унії потребує врахування не лише подій другої половини XVI століття, а й довготривалих історичних тенденцій, що впливали на розвиток церковного життя Східної Європи після падіння Візантійської імперії. Як зазначає Оскар Галецький у дослідженні «FromFlorencetoBrest», унійні ідеї мали тяглість від Флорентійської унії 1439 року, яка створила прецедент церковного порозуміння між Сходом і Заходом²⁸.

Політичні передумови формування унійного проєкту були тісно пов'язані з геополітичними трансформаціями, що відбулися в Центрально-Східній Європі у XV–XVI століттях. Включення українських земель до складу Польського Королівства, а згодом Речі Посполитої, створило нову політичну ситуацію для православної церкви, яка опинилася в державі з домінуванням католицизму. За Михайлом Грушевським, православна церква, маючи статус «терпимої», поступово втрачала свої привілеї та політичний вплив, що стимулювало пошук нових моделей інституційного забезпечення її функціонування. Генрик Літвін у своїй монографії детально дослідив, як Люблінська унія 1569 року і подальша експансія польської шляхти спричинили тиск на православну спільноту²⁹.

Після Люблінської унії ситуація для православної церкви ускладнилася через посилення контрреформаційної політики, яку проводив король Стефан Баторій. Згідно з дослідженням Казимира Ходиницького, польська влада поступово обмежувала автономію православної церкви, контролюючи процес призначення ієрархів і управління церковним майном. Королівський патронат

²⁸ Блажейовський Д. Берестейська унія та українська історична доля і недоля. Т. 1: Внутрішня вартість медалі. Львів : Каменяр, 1995. 78 с.

²⁹ Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Київ: Мистецтво, 1997. 304 с.б.

над призначенням духовенства перетворився на інструмент втручання у внутрішні церковні справи. Як зауважує Грушевський, король контролював надання і відкликання церковних посад, що вказує на секуляризаційні тенденції³⁰.

Зовнішньополітичний чинник також істотно вплинув на становище православної церкви. Утворення Московського патріархату в 1589 році, за оцінкою Б. Гудзяка, радикально змінило конфігурацію церковного простору в регіоні. Піднесення Московської церкви до патріаршого статусу й її претензії на провідну роль у православному світі сприймалися як виклик для Київської митрополії. Польський дослідник Т. Кемпа зазначає, що зростання впливу Москви викликало занепокоєння в польському уряді. Як стверджує С. Плохій, церква Речі Посполитої опинилася в ситуації вибору між Варшавою і Москвою, що стимулювало пошук альтернативного шляху – зокрема, через унійний формат³¹.

Ситуацію ускладнювала криза Константинопольського патріархату, зумовлена політичними й фінансовими обмеженнями з боку Османської імперії. За Б. Гудзяком, східні патріархи почали активніше втручатися у справи Київської митрополії, що сприймалося як тиск ззовні. І. Шевченко зазначає, що подібне втручання підривало довіру до грецької церковної влади. Візит патріарха Єремії II у 1588–1589 роках і призначення ставропігійних братств призвели до конфлікту між єпископатом і братствами, що, за Галецьким, стало одним із чинників поширення унійних ідей серед ієрархії³².

Релігійні передумови унії формувалися на тлі впливу Реформації та Контрреформації в Європі. Тридентський собор завершив формування католицької доктрини, яка поширювалася в межах Речі Посполитої. Єзуїти, як показав С. Заленський, активно діяли на східних територіях, впливаючи не лише

³⁰ Соборна ухвала в Бересті, 1596 / вид. я. Ісаєвич. Львів : Місіонер, 1996. 84 с.

³¹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич. Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000. 426 с.

³² Довбищенко М. Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. (за твором «Perspectiwa» Касіяна Саковича). *Українознавство*. 2020. № 3 (76). С. 21–40.

через проповідь, а й через освітню діяльність. Це сприяло змінам у культурній та релігійній орієнтації частини православного населення³³.

Протестантський рух, як показав М. Дмитрієв, вплинув на частину православної шляхти й міщан, спонукаючи до перегляду власної богословської традиції. Варшавська конфедерація 1573 року гарантувала релігійну толерантність, але також відкрила поле для конкуренції між конфесіями. Н. Яковенко зазначає, що саме ця конкуренція стимулювала інтелектуальні пошуки в середовищі православних, частина з яких еволюціонувала в унійний напрям³⁴.

Внутрішня криза православної церкви, як підкреслює І. Сковчиляс, охоплювала моральне падіння духовенства, відсутність належної освіти, симонію та втручання світської влади. Це викликало прагнення до реформ серед частини ієрархів. У листі 1593 року до князя Костянтина Острозького єпископ Кирило Терлецький висловив стурбованість становищем церкви та закликав до пошуку шляхів її відновлення. Архівні свідчення, проаналізовані М. Грушевським, підтверджують цей настрій³⁵.

Соціальні передумови унії формувалися під впливом процесів культурної трансформації та соціальної диференціації. За П. Сасом, православна шляхта поступово інтегрувалася в політичну культуру Речі Посполитої, нерідко змінюючи конфесію. Н. Яковенко зазначає, що частина магнатів перейшла до католицизму або протестантизму, що послаблювало вплив традиційного православ'я. Водночас зростала роль міщанських братств, які прагнули оновлення церковного життя згідно з новими культурними стандартами³⁶.

Освітній чинник також відіграв важливу роль у формуванні передумов унії. Як стверджує Я. Ісаєвич, нестача православних навчальних закладів

³³ Зноско В. Київська ієрархія, Берестейські собори і укладення унії: Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. С. 101-117

³⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

³⁵ Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець XIX – 30- ті рр. XX ст.). Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-22 травня 2003 р. Кн.1. Львів: Логос, 2003. С.578-585

³⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

змушувала молодь здобувати освіту в католицьких установах. Це сприяло культурній переорієнтації частини еліт. Створення Острозької академії було важливим кроком, однак, за Яковенко, не могло змінити загальної тенденції. У цьому контексті унія розглядалася як засіб подолання освітньої кризи.

Братський рух був важливим чинником церковної реформації знизу. В. Ульяновський зазначає, що братства діяли як носії освітньої та видавничої ініціативи. Водночас, як показав І. Флеров, активна участь братств у церковному управлінні спричинила конфлікти з ієрархією. Львівський єпископ Балабан висловлював стурбованість спробами братств втручатися в призначення священників³⁷.

Інтелектуальний контекст унії формувався під впливом полемічної літератури. Як доводить П. Яременко, цей жанр сприяв переосмисленню догматичних позицій. У творах П. Скарги були сформульовані аргументи на користь унії, які стали ідеологічною основою для подальших проєктів. Водночас православні автори, такі як Герасим та Мелетій Смотрицький, Христофор Філарет, Василь Суразький, сформували поле для інтелектуального діалогу, що підготувало ґрунт для унійних ініціатив³⁸.

Економічна ситуація православної церкви в Речі Посполитій також відіграла важливу роль у формуванні унійних прагнень. За І. Сковчилясом, церква зазнавала втрат від секуляризації та втручання світської влади в управління церковним майном. За матеріалами Я. Ісаєвича, це призводило до конфліктів навколо церковної власності. У листі Іпатія Потія до князя Острозького 1593 року, опублікованому П. Жуковичем, йдеться про необхідність захисту церковного майна від світських зазіхань як один з мотивів унійного проєкту.

Православні дослідники вирішили зосередитися на причинах, що передували занепаду церкви об'єднання, і інтерпретували Унію як подію, яка відбулася внаслідок діяльності польського уряду та католицької ієрархії,

³⁷ Історія України: нове бачення : у 2т. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Україна, 1995. Т. 1. 350 с.

³⁸ Ярмошик І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині. Іван Ярмошик. Житомир: Волинь, 2010. 512с.

спрямованої на зміцнення та підтримку католицизму в районах, де колись правила православна церква. У світській польській історіографії особлива увага приділялася насильницьким методам ліквідації унії російським урядом і боротьбі за її збереження. Російська історіографія в основному зосереджена на висвітленні методів її здійснення і антирумунської опозиції. Загалом історики розглядали позначені теми з точки зору церковної (католицької чи Православної), державної політики (польської, російської, української). Леонід Тимошенко.

Берестейська унія мала низку причин як релігійного, так і політичного характеру. Католицька церква прагнула поширити свій вплив на східноєвропейські землі, підпорядкувавши собі Православну церкву. Водночас частина православного духовенства — переважно його верхівка — шукала способів зрівнятися у правах із католицькими єпископами та зміцнити власне становище в державі. Однак народ не поділяв цих прагнень, бо сприймав унію як ще один крок до культурного й релігійного підкорення з боку польської шляхти, і активно захищав свою віру та традиції.

Для частини православних ієрархів союз із Римом розглядався як шанс для національного самозбереження та альтернатива латинізації — намагання втримати українську ідентичність і обрядову специфіку, не піддаючись повному переходу до католицизму.

Виникнення Унійної церкви у Речі Посполитій було зумовлене низкою внутрішніх і зовнішніх факторів, які формувалися протягом другої половини XVI століття. Серед ключових передумов — глибока криза православної церковної ієрархії, зокрема моральне занепадництво духовенства, низький рівень богословської освіти та слабка організація єпархіального управління. Водночас, католицька Реформа (Контрреформація), що активно розвивалася під впливом Тридентського собору, сприяла підвищенню освітнього та організаційного рівня католицької церкви, зокрема завдяки діяльності єзуїтів, які стали впливовою силою в релігійному житті Речі Посполитої.

Політичні чинники також відіграли істотну роль — Річ Посполита утверджувалася як багатоконфесійна, але водночас дедалі більше орієнтована на католицьку традицію держава, де унія розглядалася як інструмент інтеграції православного населення у загальнодержавний релігійно-політичний простір. Не менш важливими були і прагнення частини православного єпископату здобути рівний статус із католицькою ієрархією, а також збереження власних привілеїв у нових умовах. До передумов слід зарахувати і загальноєвропейські тенденції до церковної унії, поширення гуманістичних ідей та зростання ролі особистої релігійної відповідальності.

Таким чином, причини і передумови Берестейської унії були багатфакторними: внутрішня слабкість православної церкви, тиск з боку католицької реформації, прагнення частини духовенства до соціального піднесення, а також політичні інтереси державної влади. Усі ці обставини створили сприятливе підґрунтя для укладення унії, яка стала результатом не лише релігійного компромісу, а й суспільно-політичного домовлення в умовах конфесійно розмаїтого простору Речі Посполитої.

Розділ II. Церковні собори в Бересті 1596 р.

Берестейська унія, яка стала ключовим переломним моментом в історії християнства на українських землях, була церковно-релігійною угодою, укладеною в жовтні 1596 року між Київською митрополією православної церкви та Римо-Католицькою церквою в місті Бересті (сучасний Брест, Білорусь). Основним змістом унії було визнання православними ієрархами верховенства Папи Римського за умови збереження візантійського обряду, мови богослужіння та внутрішньої церковної організації. Метою укладення унії було подолання церковного розколу 1054 року, проте фактично вона спричинила глибший конфесійний поділ і привела до формування нової церковної структури — Української греко-католицької церкви.

У другій половині XVI століття православна церква в межах Речі Посполитої опинилася в кризовому стані. Відсутність єдиної ієрархії, падіння авторитету духовенства, втручання світської влади у церковні справи, низький освітній рівень кліру та зростання тиску католицької церкви створили умови для радикальних змін. На тлі активної контрреформації, посилення позицій єзуїтів та заохочення Римом до унійних ініціатив серед східних християн, сформувалася ідея поєднання православної церкви з католицькою на основі визнання верховенства Папи Римського, але збереження візантійського обряду, канонічної спадкоємності та літургійної традиції³⁹.

Ідею церковної унії активно підтримували окремі представники православної ієрархії, зокрема Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Леонтій Пелчицький та інші. У 1595 році група православних єпископів таємно підписала документ про намір укласти унію з Римом. Цей документ був направлений до Папи Климента VIII, який дав на нього свою згоду.

У відповідь на ці дії відбувся поділ серед православного духовенства та мирян. Частина виступала за унію, інша — категорично проти. У жовтні 1596

³⁹ Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. *Українське релігієзнавство*. 2017. Вип. 81-82. С. 31–43.

року в місті Бересті (нині Брест, Білорусь) було скликано два церковні собори: уніатський, організований єпископами-уніатами за підтримки короля Сигізмунда III, та православний, який скликали опоненти унії на чолі з князем Костянтином Острозьким.

Собор уніатів проходив у монастирі Святого Миколая. На ньому були присутні більшість православних єпископів Речі Посполитої, зокрема Луцький, Володимирський, Перемиський, Холмський, а також королівські представники. Головним рішенням цього собору було урочисте проголошення унії з Римом на умовах визнання Папи, збереження обрядів, обрання митрополита, підтримки духовенства тощо⁴⁰.

Православний собор, що проходив паралельно, відбувався в Успенській церкві. Його учасники відкинули ідею унії, звинуватили єпископів-уніатів у зраді та ухвалили рішення про збереження православ'я як самостійної конфесії. На соборі були присутні представники братств, духовенства, шляхти, а також Костянтин Острозький — визначна постать в обороні православ'я в Речі Посполитій⁴¹.

Передумови унії формувалися протягом кількох десятиліть, зумовлені як політичною кон'юктурою після Люблінської унії 1569 року, так і занепадом внутрішньої дисципліни в православній церкві. Інтеграція українських земель до складу Корони Польської супроводжувалася посиленням католицького впливу, обмеженням прав православних вірян і зростанням тиску з боку польської влади. Додатковими чинниками стали залежність православної церкви від світських покровителів та низький рівень освіченості духовенства, що ослаблювало інституційний авторитет церкви перед лицем зовнішніх викликів⁴².

Початок безпосередньої підготовки до унії припадає на початок 1590-х років, коли єпископи Кирило Терлецький (луцький) та Іпатій Потій

⁴⁰ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. *Берестейська унія (1596 – 1996)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 74 – 86.

⁴¹ Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.: Історичний контекст укладання Берестейської унії і перше поунійне покоління .Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. С 39-73;

⁴² Довбищенко М . В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ : ПП Сергійчук М . І., 2008. 882 с.

(володимирський) виступили з ініціативою домовленостей з Апостольською столицею. У червні 1595 року на синоді в Бересті вони разом з іншими єпископами підписали програмний документ — "33 пункти умов унії", які передбачали збереження всіх східних церковних традицій і обрядів за умови прийняття догматів католицької церкви та підпорядкування Папі Римському. Ці положення стали підставою для подальших переговорів з Ватиканом⁴³.

Кирило Терлецький увійшов в історію як один із ключових діячів, які ініціювали та реалізували Берестейську унію. Його постать привертала увагу більшості церковних істориків ХІХ–ХХ століть, адже саме він був серед лідерів, які активно виступали за об'єднання Київської православної митрополії з Римською церквою. Його участь у переговорах відіграла вирішальну роль у підписанні унії 1596 року. Хоча це викликало критику та осуд з боку православних ієрархів, Терлецький здобув підтримку польського короля Сигізмунда ІІІ і отримав від нього охоронну грамоту.

У церковному середовищі Терлецький мав добру репутацію, що підтверджують події, пов'язані з візитом Константинопольського патріарха Єремії в 1588–1589 роках. Патріарх провів масштабну чистку церковної ієрархії, усунувши з посад багатьох священнослужителів, включно з архімандритом Тимофієм Злобою, обвинуваченим у вбивстві, та митрополитом Київським Онисифором. Однак Терлецький не тільки уникнув покарання, але й був офіційно визнаний патріархом Єремією як достойна особа. У серпні 1589 року він отримав титул екзарха Константинопольського патріарха в Київській митрополії, що надало йому значні повноваження — здійснювати нагляд за духовенством, карати порушників, а за потреби — усувати їх із сану. Таким чином, Терлецький став однією з найвпливовіших постатей у церковному житті України на зламі ХVІ–ХVІІ століть⁴⁴.

⁴³ Зноско В. Київська ієрархія, Берестейські собори і укладення унії: Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління.Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. С. 101-117

⁴⁴ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Кн.3. Кінець ХVІ – середина ХІХ ст. К., 1994.

У липні 1595 року делегація з єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького вирушила до Риму, де вела переговори з Папою Климентом VIII та кардиналами. 23 грудня того ж року в залі Константина Ватиканського палацу було урочисто проголошено приєднання Київської митрополії до Католицької церкви. Папа видав буллу *Magnus Dominus et laudabilis nimis*, яка оголошувала унію дійсною, та *Decet Romanum Pontificem*, якою визнавалися "33 пункти" та підтверджувалося право збереження східного обряду.

Формальне закріплення унії відбулося під час загального церковного собору, скликаного в Бересті з 6 по 10 жовтня 1596 року з ініціативи митрополита Михайла Рогози, який, хоча й не був особисто присутній у Римі, підтримав рішення делегації. Ситуація в Україні до моменту собору була вкрай загостреною: проти унії активно виступили єпископи Гедеон Балабан (лівівський) і Михайло Копистенський (перемишльський), значна частина православного духовенства, шляхти, міщанства та козацтва. Провідним ідеологом антиунійного табору був князь Костянтин-Василь Острозький, який організував широку опозицію⁴⁵.

Владики Кирило Терлецький, Іпатій Потій та Діонісій Збируйський були одними з головних ініціаторів Берестейської унії та відіграли визначну роль у її підготовці й реалізації. Вони прагнули не лише навести лад у церковному житті й відновити дисципліну в духовенстві, а й добитися рівноправного становища православної церкви у межах Речі Посполитої, зокрема – прирівняння її ієрархів до католицьких за статусом і впливом. Об'єднання з Римом розглядалося ними як шлях до модернізації й очищення Церкви, а також як інструмент збереження релігійної ідентичності в умовах зовнішнього тиску.

Однак поряд із релігійними намірами ці дії мали й політичний та соціальний підтекст, пов'язаний із прагненням захистити права православної шляхти та впливового духовенства в умовах домінування католицизму. Попри очікування стабільності, реалізація унії викликала широкий опір у суспільстві,

⁴⁵ Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.: Історичний контекст укладання Берестейської унії і перше поунійне покоління .Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. С 39-73;

що спричинило нову хвилю конфліктів на релігійному ґрунті й посилювало розкол у церковному середовищі.

Під час Берестейського собору де-факто відбулося два окремі зібрання: унійне — в соборі святого Миколая під головуванням митрополита Рогози за участі п'яти єпископів, королівських комісарів (Миколай Христофор Радзивілл, Лев Сапіга, Дмитро Халецький) і папських легатів (Бернард Мацейовський, Станіслав Гомолінський), та православне — в будинку протестанта Малхера Райського, яке очолив єкзарх Константинопольського патріарха Никифор.

На тлі сприятливих історичних обставин у другій половині XVI століття з'явилися умови для реалізації проекту церковної унії. У 1592 році на папський престол зійшов Климент VIII (1536–1605), який виявив активну підтримку ініціативи православних єпископів із Речі Посполитої щодо об'єднання з Римською церквою. Наступного року, у 1594-му, православна ієрархія підготувала документ, відомий як Торчинські артикули, в якому викладалися основні умови та бачення унії з боку православних⁴⁶.

У лютому 1594 року цей документ було передано папському нунцію у Варшаві, а згодом — доставлено до Риму. Після відповідних консультацій і переговорів, 23 грудня 1595 року Папа Климент VIII урочисто оголосив про прийняття Київської митрополії у спілкування з Католицькою Церквою. Церемонія відбулася у присутності 33 кардиналів і стала важливим кроком до визнання унії.

Ключовою подією став Берестейський синод, що проходив з 6 по 10 жовтня 1596 року, на якому єпископи, очолювані митрополитом Михайлом Рогозою, офіційно проголосили унію з Римом. Вже 15 грудня 1596 року польський король Сигізмунд III Ваза видав універсал, яким затвердив рішення Синоду, формально

⁴⁶ Лозінський К., прот. Папство в період гуманізму, реформації і римо-католицької реакції XV–XVII ст. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2013. 269 с. 7.

започаткувавши існування Греко-Католицької (Унійної) Церкви на українських землях⁴⁷.

Унійний собор 8 жовтня 1596 року урочисто проголосив прийняття унії, після чого було зачитано відповідні булли та умови з Риму. Усі присутні єпископи підтвердили свою вірність Папі Римському. 10 жовтня відбулася урочиста літургія та офіційне оголошення про вступ до унії. У ході засідання собору було також виголошено анафему на опозиційних єпископів Балабана та Копистенського⁴⁸.

На унійному соборі більшість учасників були католиками, а не уніатами, що є важливим аспектом у контексті аналізу цієї події. У соборі взяли участь лише дев'ять руських духовних осіб, очолюваних митрополитом, які представляли вищу ієрархію Київської митрополії. Ці представники охоплювали всі білорусько-литовські єпархії, а також дві єпархії з українських земель і три монастирі з Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Світська частина собору була порівняно невеликою — лише п'ять осіб, проте вони представляли найвпливовіші магнатські роди ВКЛ, хоча й були латинізованими. Зазначимо також, що інші учасники собору були здебільшого римо-католиками: серед них було три польські єпископи, четверо єзуїтів-експертів та два грекиконвертити з Риму. Ця композиція учасників підкреслює важливість католицької церкви і її вплив на процеси, що відбувалися під час Берестейської унії.

Православний собор, який засідав паралельно, визнав дії уніатів такими, що суперечили канонічному праву, оскільки були вчинені без згоди Константинопольського патріарха і широкого православного духовенства. 9 жовтня було видано універсал, у якому собор оголосив позбавлення сану всіх

⁴⁷ Назар Г. Суспільно-церковне життя України в XVII столітті як передумова створення Требника святителя Петра Могили. *Труди Київської Духовної Академії*, 2022. №22, С. 50-61.

⁴⁸ Ліковський Е. Берестейська унія (1596). Едвард Ліковський. Львів . 1916. 336 с.

учасників унійного зібрання та підтвердив підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріархатові⁴⁹.

Православний собор, що відбувся після проголошення Берестейської унії, прийняв кілька важливих рішень. Одним із основних було реагування на унію, зокрема, зняття з посад митрополита та єпископів-уніатів, що мали ключову роль у процесі об'єднання з католицькою церквою. У цих рішеннях також виявляється чітка позиція православної церкви стосовно змін, що відбувалися в її структурі та ідентичності.

Найважливіші документи собору містять переліки учасників, які є дуже детальними і свідчать про високий рівень організації та увагу до конкретних осіб, що брали участь у цьому процесі.

Особливе значення мають "парагностики" — тексти, що православні делегації надсилали уніатам. Ці документи мали важливу роль у протистоянні унії та виявляли східну еклезіальну ідентичність православної церкви. Вони чітко підкреслюють приналежність до Матері-Церкви, тобто до православного християнства, і служили своєрідною маніфестацією віровизнання і єдності з традицією, яку представляла церква Київської митрополії.

Таким чином, рішення обох соборів виявили глибокий і нездоланний на той момент конфесійний розкол. Унійна церква — майбутня Українська греко-католицька — визнавала Папу Римського, зберігала візантійський обряд та мову богослужіння. Її структура поширилася на регіони, де єпископи-уніати зберегли вплив: Волинь, Полісся, Підляшшя, частково Галичину. Митрополит Рогоза став першим очільником нової церковної структури, залишаючись у Києві⁵⁰.

Православна церква, втративши більшість єпископів, опинилася в критичному становищі. Залишилися лише два єпископи, що поставило під сумнів легітимність висвячень і функціонування церковної ієрархії. Відновлення стало можливим лише у 1620 році завдяки втручання єрусалимського патріарха

⁴⁹ Олійник С. Правові наслідки Берестейської церковної унії 1596 року на території України. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. 2020. С. 43–45.

⁵⁰ Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упоряд. М. В. Довбищенко. Київ : НБУВ, 2001. 461 с.

Феофана, який висвятив нових православних ієрархів на чолі з Йовом Борецьким.

Наслідки Берестейської унії були глибокими й тривалими. Визнання унійного собору з боку Речі Посполитої, яка розглядала греко-католицизм як інструмент латинізації українського суспільства, сприяло правовому тиску на православну спільноту, яка втратила юридичний статус. Протягом 1596–1632 років конфлікт між уніатами та православними набував дедалі гостріших форм, включно з насильницькими зіткненнями та судами за церковну власність. Символічною подією стало вбивство уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича у Вітебську 1623 року, що стало апогеєм міжконфесійної ворожнечі⁵¹.

Попри драматизм розколу, інтелектуальні наслідки унії стимулювали розвиток релігійної думки та полеміки. Як православні мислителі (Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький), так і уніатські автори (Іпатій Потій, Йосиф Вельямин Рутський) започаткували новий етап у розвитку богословської та філософської традиції. Полемічна література, що виникла на ґрунті Берестейської унії, стала важливим джерелом духовного та культурного піднесення українського суспільства ранньомодерної доби.

Після Берестейських соборів 1596 року в межах Речі Посполитої офіційно виникла Унійна (Греко-католицька) церква, яка юридично продовжувала існування Київської митрополії, але вже в єдності з Римською церквою. Першим унійним митрополитом став Михайло Рогоза. Однак частина духовенства й вірян не прийняла унії, що призвело до тривалого церковного розколу, міжконфесійного протистояння і навіть збройних конфліктів у наступні десятиліття.

Берестейська унія стала не лише церковною, а й політичною подією. Вона вплинула на міжетнічні стосунки, спричинила загострення польсько-українських і польсько-білоруських конфліктів, а також стала каталізатором формування конфесійної ідентичності серед руського населення. Унійна церква зберегла

⁵¹ Історія релігії в Україні : у 10т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

візантійський обряд, церковнослов'янську мову, але водночас стала носієм нових освітніх і культурних впливів, зокрема латинського Заходу.

Згідно з умовами Берестейської унії 1596 року, Православна Церква, яка приєднувалася до унії, зберігала низку важливих елементів своєї традиції. Залишався східний обряд, богослужіння відбувалося церковнослов'янською мовою, зберігалось виборче право на призначення митрополита та єпископів, дотримувався юліанський календар, а також дозволялося одруження для священників нижчого духовного сану⁵².

Проте, спроба реформувати Київську митрополію через унію лише поглибила її кризовий стан. Замість об'єднання церкви сталося протилежне — відбувся розкол. Частина духовенства і вірян прийняла унію, визнавши зверхність Папи Римського та католицьку догматику, і таким чином стала частиною легальної релігійної структури Речі Посполитої. Інша ж частина залишилася вірною православ'ю, опинившись у складних умовах: без державної підтримки, поза законом, з втраченими храмами, монастирями й маєтками. Ця гілка Православної Церкви була змушена вести боротьбу за збереження своєї віри, культури та самоідентичності.

Унійна Церква, що постала в результаті унії, офіційно визнавалася владою Речі Посполитої, але проголошене рівноправ'я греко-католиків з латинськими католиками залишалося лише на словах. У практиці унійна спільнота не отримала тих самих прав, що мали римо-католики.

Таким чином, Берестейська унія, хоча й була задумана як спроба церковного оновлення та об'єднання, насправді призвела до тривалого поділу. Відбулася глибока церковна розколотість, яку історики часто називають боротьбою «Русі з Русю», — протистояння між православними та уніатами, що триває й досі. У тому ж 1596 році, коли народився Петро Могила, було закладено фундамент змін, які на тривалий час визначили долю українського релігійного життя: більшість єпископів Київської митрополії разом із митрополитом

⁵² Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – Т. 1. До середини 17 століття. Наталія Полонська-Василенко. К.: Либідь, 1992. – 640 с.

відмовилися від підпорядкування Константинополю та приєдналися до Риму, передавши більшість храмів і монастирів у руки Унійної Церкви.

Церковні собори в Бересті 1596 року стали ключовою віхою у становленні Унійної церкви в Речі Посполитій. Вони засвідчили не лише глибоку кризу православної церкви, а й політичну заангажованість релігійного питання в багатонаціональній державі. Рішення про унію, прийняте частиною ієрархії, спричинило тривалий конфесійний поділ, який визначив релігійний ландшафт українських і білоруських земель на століття вперед.

Назва «Греко-католицька церква» має глибоке історичне коріння. До Берестейської унії православні українці та білоруси, які жили в межах Польсько-Литовської держави, належали до Константинопольського патріархату і вважали свою віру грецькою — тобто візантійською, східного обряду. Після укладення унії з Римом у 1596 році термін «греко-католики» почав уживатися в середовищі Католицької церкви для позначення вірян, які прийняли унію, залишаючись при цьому візантійського обряду. Проте вже у 20-х роках XVII століття в Речі Посполитій прихильників унії часто називали «русинськими католиками» або «об'єднаними», тоді як тих, хто залишився у православ'ї, почали сприймати як «незв'язаних» або «сепаратистів». Офіційне визнання назви «греко-католики» відбулося пізніше — наприкінці XVIII століття — і було запроваджене австрійською імператрицею Марією Терезією⁵³.

У жовтні 1596 року в Бересті відбулися два окремих церковних собори. Один із них був скликаний прихильниками унії — він оголосив про об'єднання православної та католицької церков і фактично започаткував нову церковну структуру, що дістала згодом назву греко-католицької. Цей собор отримав підтримку польського короля Сигізмунда III. Інший, паралельний собор — православний, — категорично відкинув унію, засудив її ініціаторів, назвавши їх зрадниками віри й народу, включно з князем Костянтином Острозьким, який виступив проти унійних ієрархів.

⁵³ Сеник С. Передумови Берестейської унії / Основні документи Берестейської унії. Львів: Свічадо, 1996.

Створена греко-католицька (Унійна) церква визнавала верховенство Папи Римського та догмати Католицької церкви, але зберегла церковнослов'янську мову в богослужінні, а також візантійський обряд. Уніатське духовенство отримало широкі привілеї — вони були звільнені від податків і, на відміну від латинських священиків, могли мати родини. Представники греко-католицького стану здобули доступ до державних посад, а міщани-уніати дістали право користуватися перевагами міського самоврядування (зокрема Магдебурзьким правом) нарівні з католиками латинського обряду.

Берестейська унія призвела до глибокого релігійного і соціального конфлікту між вірянами Православної Церкви та тими, хто підтримував підпорядкування Римському престолу. Хоча прихильників унії було небагато, вони користувалися підтримкою влади, що сприяло подальшій ескалації конфлікту. Це протистояння набуло різних форм, і в окремих випадках православні відповідали на насильство з боку уніатських владик і духовенства радикальними заходами.

Незважаючи на тиск, значна частина населення Волині залишалася вірною православ'ю. Конфлікт досяг свого піку на початку 1620-х років, коли стало очевидно, що силові методи не дають результату. У цей період православні почали активно використовувати полемічні твори для захисту своєї віри, що стало важливим інструментом боротьби. Поширення шкіл і друкарства зіграло ключову роль у зміцненні релігійних і культурних традицій, а також у пробудженні раніше пасивних українців, що стали з ще більшою рішучістю захищати свої релігійні принципи, які відрізняли їх від польського католицизму.

Завдяки об'єднанню в братства та підтримці єдності православних вірян, а також високій повазі до книги та знань, православні змогли вистояти в складні часи, що загрожували їхній релігійній і культурній ідентичності. Це стало важливим чинником, що дозволив їм уникнути знищення та поневолення.

Берестейська унія мала суттєві правові наслідки, що вплинули на релігійне, соціальне та політичне життя Речі Посполитої. Внаслідок унії частина священиків, які не могли конкурувати з православними за духовною

підготовкою та авторитетом, приєдналися до новоствореної Унійної церкви. Це включало також тих, хто був незадоволений ситуацією в Православній церкві і шукав підтримки з боку католицької влади.

Православна церква зазнала значного збідніння та ослаблення через тиск і утиски з боку польських патронів, які сприяли розколу. Духовенство Православної церкви переживало численні проблеми, включаючи обмеження в правах, що призводило до її занепаду. Обіцяне рівноправ'я між уніатами та католиками так і не було досягнуто, що викликало невдоволення серед українських та білоруських уніатів, котрі не отримали рівних прав із католиками, як це було обіцяно під час підписання унії⁵⁴.

З огляду на релігійні суперечності православні парафіяльні школи закривалися, що ускладнювало духовну освіту вірян і сприяло подальшій католизації та латинізації українських земель. Православна шляхта також зазнавала обмежень у своїх правах, зокрема на доступ до магістратів і політичної діяльності, що підкреслювало нерівність православних у порівнянні з католиками.

Частина православних церков та монастирів була передана новоствореній греко-католицькій церкві, що ще більше зміцнило католицьку присутність в Україні та стало ще одним ударом по православним інституціям.

Собор у Бересті 1596 року став важливим етапом в історії релігійного життя Речі Посполитої. Рішення про утворення унії між частиною Православної церкви та Римом розкололо церкву на два табори: одні підтримали унію, інші залишилися вірними православ'ю. Релігійні конфлікти були обумовлені не лише церковними питаннями, але й політичними та соціальними змінами, які супроводжували цей процес. Попри обіцянки рівноправ'я, православні, які не прийняли унію, продовжували зазнавати утисків, а сам собор не зміг примирити обидві сторони. Цей розкол мав глибокі наслідки для релігійного, політичного та культурного розвитку регіону, які тривали ще кілька століть.

⁵⁴ Тимошенко Л. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11-12. С. 185–209.

Таким чином, Берестейська унія й виникнення Греко-католицької церкви стали не лише релігійним явищем, а й важливою подією в історії українського суспільства, яка позначилася на його національній, культурній і політичній самосвідомості.

Розділ III. Початковий розвиток Унійної церкви після 1596 р.

Берестейська унія 1596 року стала переломним моментом в історії українського християнства, започаткувавши нову церковну інституцію — Унійну церкву, яка згодом набула назви Греко-католицької. Її створення супроводжувалося численними конфліктами та суспільним спротивом. Попри підтримку з боку польської влади, Унія не отримала загального схвалення ані серед духовенства, ані серед мирян. Значна частина православної еліти, зокрема князь Костянтин Острозький та протосинкел Никифор, відкрито відкинули об'єднання з Римом, що спричинило поділ Київської митрополії та всього українського православного простору на унійну та православну частини.

Берестейська унія 1596 року стала одним із ключових релігійних і політичних зламів у історії Речі Посполитої та українських земель. Вона ознаменувала офіційне об'єднання частини православної ієрархії Київської митрополії з Римсько-католицькою церквою, внаслідок чого виникла нова церковна структура — Греко-католицька церква, або Унійна церква. Цей акт мав далекосяжні наслідки — як духовні, так і суспільно-політичні — і викликав неоднозначну реакцію серед духовенства, шляхти та простого народу. Берестейська унія 1596 року стала одним із ключових релігійних і політичних зламів у історії Речі Посполитої та українських земель. Вона ознаменувала офіційне об'єднання частини православної ієрархії Київської митрополії з Римсько-католицькою церквою, внаслідок чого виникла нова церковна структура — Греко-католицька церква, або Унійна церква. Цей акт мав далекосяжні наслідки — як духовні, так і суспільно-політичні — і викликав неоднозначну реакцію серед духовенства, шляхти та простого народу⁵⁵.

Одразу після унії розпочалося протистояння між прихильниками та противниками новоствореної Унійної церкви. На території Речі Посполитої фактично почала існувати релігійна дихотомія: одні парафії підпорядковувалися

⁵⁵ Тимошенко Л. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури. СОЦІУМ. *Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11-12. С. 185–209.

уніатському духовенству, інші — залишалися вірними традиційному православ'ю. Це спричинило чимало конфліктів, у тому числі фізичне протистояння, захоплення храмів, юридичні суперечки та народні виступи.

Противники унії звинувачували її прибічників у зраді віри, намаганні "окатоличити" український народ і підкорити його польському впливу. Особливу роль у збереженні православ'я відіграли братства (зокрема Львівське та Київське), які не підпорядковувалися унійній ієрархії та продовжували діяльність на захист традиційного обряду, мови богослужіння і православної освіти.

Попри запеклий опір, Унійна церква розвивалася, насамперед завдяки підтримці королівської влади. Польські королі вбачали в унії інструмент релігійного об'єднання держави та зміцнення її централізованості. Іпатій Потій, який після смерті Рогози став митрополитом, активно працював над зміцненням авторитету унійної ієрархії. Він прагнув зберегти східні обряди та традиції, водночас демонструючи лояльність до Риму. У ряді населених пунктів спалахували гострі суперечки за контроль над храмами та церковним майном. Унійні ієрархи часто не мали змоги посісти свої кафедри через фізичний опір місцевих православних громад. Підтримка польської державної влади була нерівномірною: центральна влада схилялася до сприяння унії, однак на місцях її втілення залежало від релігійної позиції локальної шляхти та урядників⁵⁶.

Після призначення Іпатія Потія митрополитом у 1608 році розпочався новий етап розбудови церкви. Цей період ознаменувався стабілізацією адміністративної структури, спробами зміцнити матеріальну базу та посилити внутрішню дисципліну духовенства. Потій, користуючись підтримкою короля Сигізмунда III, зміг зміцнити позиції унії у Вільно, Полоцьку та інших містах Великого князівства Литовського. Пріоритетом його діяльності стала реорганізація освіти, що мало на меті підвищити інтелектуальний рівень духовенства і завоювати довіру вірян⁵⁷.

⁵⁶ Київський літопис першої чверті XVII ст. / упоряд. і вступ. стаття В. О. Щербака. Київ : Наукова думка, 1989. 104 с.

⁵⁷ Токарська Ю. Рух за духовне та церковне відродження в Україні в останніх десятиліттях XVI століття. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної*

Проте Унійна церква зіткнулася з численними проблемами: нестачею освічених кадрів, невизначеним юридичним статусом, відкритим спротивом частини шляхти та народу, а також конкурентною присутністю православних і католиків. Їй доводилося боротися не лише за вплив, а й за саме існування. Водночас папська курія намагалася підтримати нову структуру, надсилаючи листи підтримки, затверджуючи ієрархію та пропонуючи обмежену фінансову допомогу.

Найінтенсивніший етап інституційного розвитку Унійної церкви припав на період митрополитства Йосифа Велямина Рутського (1613–1637 рр.). Рутський, маючи єзуїтську освіту, ініціював системні реформи, що істотно вплинули на функціонування церкви. Було засновано орден василіян, який взяв на себе функції духовного, освітнього та культурного центру унійного середовища. Орден активно відкривав школи, видавництва, забезпечував підготовку священнослужителів і катехитів⁵⁸.

Перший унійний собор, скликаний у Кам'янці 1617 року, започаткував практику внутрішньоцерковного самоврядування: було впроваджено регулярні єпархіальні собори, візитації парафій, ведення метричних книг. Такі заходи підвищили ефективність адміністративного управління та посилили авторитет духовенства. Особлива увага приділялася навчанню: заснування семінарії при Віленському монастирі у 1615 році стало початком створення унійної освітньої системи, яка згодом поширилася на інші регіони. Підготовка унійного духовенства в навчальних закладах Риму та Вільно сприяла формуванню освіченої церковної еліти⁵⁹.

Поширення унії на українських землях відбувалося нерівномірно. Найбільш активне прийняття спостерігалось на територіях Великого князівства Литовського (насамперед білоруські землі) та на Волині. Водночас на Київщині,

конференції (м. Одеса, Україна, 21–22 січня 2022 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр 83 досліджень проблем суспільства», 2022. С. 28–33.

⁵⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 5. 704 с.

⁵⁹ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX ст. К., 1994.

Брацлавщині та Поділлі підтримка унійної церкви залишалась низькою. Рішучий спротив чинило козацтво, що ототожнювало захист православ'я з обороною національної ідентичності. Київ, духовний центр православної традиції, залишився поза впливом унії, що стало серйозним бар'єром для її легітимації серед широких верств населення⁶⁰.

Додатковим викликом стало відновлення православної ієрархії в 1620–1621 роках, здійснене єрусалимським патріархом Феофаном. Паралельне існування унійних і православних єпископів на одних кафедрах спричинило правову і конфесійну напругу. Польська влада спершу не визнавала нової православної ієрархії, але під тиском козацтва та шляхти змушена була йти на поступки, що зменшувало монополію Унійної церкви.

Реформи у богослужбовій практиці супроводжувалися помітними латинізаційними впливами. Хоча зберігався східний обряд, в унійних храмах почали з'являтися органи, бічні вівтарі, змінювався архітектурний стиль. Ці нововведення викликали критику православних, але водночас відображали процес формування греко-католицької ідентичності, яка поєднувала східнохристиянську обрядовість із елементами західної церковної культури.

Соціальна база Унійної церкви поступово розширювалась. Якщо спочатку її підтримувала переважно польська та спольщена шляхта, то згодом до унії приєднувались представники міщанства та навіть селянства. Це стало можливим завдяки впорядкованому парафіяльному життю, підвищенню освітнього рівня священиків та активній катехизаційній роботі. Проте значна частина української шляхти залишалась відданою православ'ю, що спричиняло розкол у межах одного соціального прошарку⁶¹.

Роль монастирів, зокрема василіанських, у розширенні унії була винятковою. Їхня активність у містах — Вільно, Жировичі, Битень, Мінськ — сприяла поширенню освіти та формуванню церковно-інтелектуального

⁶⁰ Історія релігії в Україні : у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1996–1999. Т. 4: Католицизм / за ред. п. Яроцького. 2001. 598 с.

⁶¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 6. 680 с.

середовища. Водночас на східноукраїнських землях, особливо за Дніпром, поширення унійної монастирської мережі було обмеженим через домінування православної традиції.

Стосунки з Апостольською Столицею були складними. Хоча унійна ієрархія визнавала верховенство Папи Римського, на практиці вона прагнула автономії в управлінні та богослужбових питаннях. Спроби митрополитів Потія та Рутського домогтися патріаршого статусу не знайшли підтримки в Римі. Водночас Святий Престол прагнув впливати на внутрішню політику церкви через нунціїв та єзуїтів, що іноді викликало напруження⁶².

Суттєвим здобутком стало становлення унійної богословської традиції. Іпатій Потій, Лев Кревза, Йосиф Велямін Рутський та інші церковні автори активно захищали легітимність унії, ведучи богословські полеміки з православними опонентами — Мелетієм Смотрицьким, Захарієм Копистенським, Іовом Борецьким. Ці диспути сприяли розвитку інтелектуального простору обох конфесій⁶³.

До завершення правління короля Сигізмунда III Унійна церква досягла певної стабільності, але вступ Владислава IV змінив конфесійну ситуацію. У межах політики примирення з козацтвом він надав православним значні поступки, зокрема у «Пунктах заспокоєння руського народу» 1632–1633 років, які легалізували православну ієрархію та повернули їй частину храмів. Це ослабило позиції унії в окремих єпархіях, однак не зруйнувало її інституційних напрямів діяльності Унійної церкви стало створення освітніх осередків. Перші унійні діячі розуміли, що без власної освіченої інтелігенції неможливо конкурувати з католицькими та православними школами. Почали відкриватися основ⁶⁴.

⁶² Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. *Берестейська унія (1596 – 1996)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 74 – 86.

⁶³ Камінський С. А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. я. Стріхи. Київ : Наш час, 2011. 263 с.

⁶⁴ Квасюк Л.В. «Книжиця» Василя Суразького в контексті полемічної літератури кінця XVI століття. *Українознавство.К., 2010.№ 4.С. 258–260*

Одним з ключових школи при монастирях, розвиватися книгодрукування. У 1615 році Варвара Розанка (згодом Варвара Могилянська) разом із Печерським монастирем заснувала Київське братство, яке згодом зіграє важливу роль у створенні Києво-Могилянської академії.

Унійна церква продовжувала розвивати українську мову та церковнослов'янську традицію в богослужінні, що дозволяло їй зберегти прихильність частини вірян. Також важливою стала місія монахів василіянського ордену, реформованого у 1617 році за підтримки Йосафата Кунцевича. Василіяни стали авангардом унійного місіонерства та освіти на українських і білоруських землях.

Особливо вагому роль у ранньому розвитку Унійної церкви відіграв Йосафат Кунцевич — архієпископ Полоцький, канонізований пізніше як святий. Його діяльність стала символом відданості унійній справі. Кунцевич не лише реформував монастирське життя, а й активно проповідував, захищаючи унію як шлях духовного оновлення. Його загибель у 1623 році від рук православного натовпу в Вітебську лише поглибила конфлікт, але водночас зробила його мучеником і посилила підтримку Унійної церкви з боку Риму.

Початковий розвиток Унійної церкви після 1596 року пройшов у складних умовах. З одного боку, унія дала поштовх до консолідації частини українського духовенства, відкрила шлях до європейських освітніх і релігійних традицій, забезпечила підтримку папства. З іншого — вона спровокувала глибокий розкол у православній спільноті, посилила релігійну напругу та спричинила масштабну конфесійну боротьбу, яка тривала ще десятиліттями.

Незважаючи на всі труднощі, Унійна церква змогла вижити, адаптуватися до нових умов і поступово укріпити свої позиції на українських землях. Цей період заклав основи для її подальшого розвитку, включаючи культурну й освітню експансію в XVII–XVIII століттях.

Попри всі виклики, Унійна церква змогла утвердитися як окрема церковна структура. Реформи Йосифа Рутського, діяльність василіянського ордену та підвищення освітнього рівня духовенства заклали фундамент для подальшого

розвитку. Разом із тим, конфесійний поділ, що сформувався в цей період, мав довготривалі наслідки для суспільного, релігійного та національного життя України.

Розділ IV . Полемічна література

Полемічна література особливо активно розвивалася у XVI–XVII століттях. Її підйом був зумовлений релігійно-ідеологічним наступом католицької церкви на православ'я, що особливо посилювався після укладення Берестейської унії 1596 року. Потужним стимулом до появи таких творів стала праця польського єзуїта Петра Скарги під назвою «Про єдність церкви Божої», яка закликала до об'єднання церков під зверхністю Риму.

Серед українських релігійних і культурних діячів не було єдності в оцінці цих подій. Проте більшість прихильників православної віри сприйняли унію як загрозу й відповіли численними полемічними трактатами, спрямованими на захист своїх релігійних переконань. У цих творах автори виступали не лише проти католицького впливу, а й закликали до внутрішніх реформ у православній церкві. Вони критикували бездіяльність і застарілі підходи церковної верхівки, виступали за колективне управління справами церкви та її оновлення.

Полемісти також піднімали важливі соціальні й політичні теми: засуджували соціальну нерівність, пригнічення одних народів іншими, а також несправедливе ставлення до українського населення з боку польської влади. Вони різко критикували втручання державної влади у справи церкви, що часто призводило до призначення недостойних священників. Один із яскравих прикладів — Кирило Терлецький, який став відомим через серйозні звинувачення у злочинах, таких як вбивство та зґвалтування. Подібні випадки, а також розкрадання церковного майна й зловживання владою дискредитували православну церкву в очах народу, чим і користувалися ті, хто прагнув її витіснення католицизмом⁶⁵.

У такій ситуації полемічна література стала важливим інструментом у боротьбі за релігійну, соціальну та національну самобутність українського

⁶⁵ Хроніка з літописців стародавніх / підгот. ю. А. Мицик. Київ : Наукова думка, 1992. 336 с.

народу. Вона сприяла формуванню свідомості, пробудженню національного духу та розвитку визвольного руху.

Письменники-полемісти тієї доби діяли в контексті загальноєвропейського літературного процесу. Їхні твори відображали закони функціонування регіональних і міжрегіональних художніх систем. Поглиблене вивчення цих текстів допомагає краще зрозуміти, як українська література тієї епохи взаємодіяла з європейською літературою доби Відродження.

Полемічна література поєднувала в собі релігійні теми з ідеями гуманізму, властивими європейському Ренесансу. У творах українських авторів цього періоду відчутне прагнення до поєднання віри, моралі й розуму, а також до утвердження духовної свободи та гідності людини.

Полемічна література кінця XVI – початку XVII століття є важливим явищем української культури, відображаючи гострі релігійні дискусії, що розгорнулися після Берестейської унії 1596 року. Представники Унійної церкви активно долучилися до цього інтелектуального змагання, прагнучи обґрунтувати законність і історичну виправданість об'єднання з Римом. Унійна полемічна традиція формувалася через постійний діалог з православними опонентами, що стимулювало розвиток богословської думки та літературної майстерності авторів обох конфесій.

Українські книжники часто ототожнювали ідеал суспільно-політичного устрою з образом справжньої духовної церкви. Це пов'язано з тим, що структура православної церкви формувалася під впливом політичного устрою Візантії та Київської Русі. Такий підхід вважався ближчим до початкових християнських уявлень про ідеальне життя, ніж структура католицької церкви. Саме тому православні полемісти та церковні діячі, спираючись на християнську символіку й біблійні образи, намагалися визначити шляхи розвитку українського суспільства⁶⁶.

⁶⁶ Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. / упоряд. В. п. Колосова. Київ : Наукова думка, 2007. 397 с.

Одним із перших і найяскравіших полемістів унійного табору був митрополит Іпатій Потій (1541-1613). Ще до прийняття єпископського сану, перебуваючи на світських посадах, він написав трактат "Унія греків з костолом римським" (1595), в якому обґрунтовував необхідність об'єднання церков історичними та богословськими аргументами. Після Берестейського собору Потій став одним із найактивніших захисників союзу. Його твори «Антирізис» (1599), «Оборона Флорентійського собору» (1603), «Гармонія» (1608) характеризуються глибоким знанням церковної історії, канонічного права та богословської літератури. Полемізуючи з православними авторами, особливо з Христофором Філаретом (Мартіном Броневським) та Іваном Вишенським, Потій розробив цілісну концепцію унії як повернення Київської церкви до первісної єдності з апостольським престолом⁶⁷.

Іпатій Потій приділяє особливу увагу питанню поширення ідеї реформації: «І в той час він був незадоволений, коли виникло багато різних єресей, і, враховуючи той факт, що це веде не до спасіння, а до вічної смерті.... Щодо овець Христових велика громада привела стадо про Христа в їхніх серцях. Загнані в плюгавий загін, вівці, як нерозумні, біжать назустріч власній загибелі. А старші пастори, які повинні були відстежувати і запобігати цій очевидній і великій шкоді або порадами, або наукою, або своїми листами, не піклуються про це»⁶⁸.

Виходячи з цього, він наголошує на необхідності унії: «Що ще ми можемо зробити в бідному підвалі? Одне: через недбальство нашого головного пастиря ми повинні повернутися до кращого порядку і давньої і Святої гармонії, які існували за часів наших предків»⁶⁹.

Він також дає негативну оцінку втручання братства в церковні справи: «Люди Співдружності, прості, прозорливі, які, залишивши своє ремесло (ножі, ножиці і шило) і привласнивши собі пастирський рада, ганебні, ганьбяться своїм

⁶⁷ Потій І. Унія греків з костолом римським 1595 року / упоряд. та перекл. В. Шевчук. Київ : Український письменник, 1997. 144 с.

⁶⁸ Там само

⁶⁹ Там само, с. 115.

пастирям...»⁷⁰. Українській та російській мові приділяється велике значення. «Незалежно від того, чи немає на нашій українській чи російській мові листа Святого Отця або книги, необхідної для цього, що стосується спадщини листів Іпатія Потія в полемічній літературі, варто звернути увагу на лист князю Костянтину Острозькому». В обох листах автор демонструє власні переконання про необхідність унії, вчиненої у Бересті в 1596 році, і дає оцінку деяким соціально-релігійним явищам. Зокрема, в листі князю Острозькому він підкреслює, що обрядові християни на Сході всюди, за винятком російських і московських земель, живлять огиду до латинських обрядів. «Греки і римляни разом під час благочестя і спільної молитви, кожен в вбранні священика згідно зі своїми звичаями, йшли разом з хрестом, і кожна людина була народжена». Вони приходять до Господа Бога нероздільно!

Все, що є спільним для греків та римлян, запам'ятовується від самих греків і заслуговує на віру, тому, звичайно, взявши їх, я вирішив поставити їх тут. І оскільки наша польсько-литовська Федерація насрала на римські церкви і ритуали, ми будемо знати, що в майбутньому самі греки не будуть відчувати такого огиди і не будуть відчувати того поваги, яке відчуваємо до римлян і їх благочестя».

Іпатій Потій приділяє особливу увагу питанню поширення ідеї реформації: «І в той час він був незадоволений, коли виникло багато різних єресей, і, враховуючи той факт, що це веде не до спасіння, а до вічної смерті.... Щодо овець Христових велика громада привела стадо про Христа в їхніх серцях. Загнані в плюгавий загін, вівці, як нерозумні, біжать назустріч власній загибелі. А старші пастори, які повинні були відстежувати і запобігати цій очевидній і великій шкоді або порадами, або наукою, або своїми листами, не піклуються про це»⁷¹.

Особливе місце в унійній полемічній літературі займає праця архімандрита Віленського Свято-Троїцького монастиря Лева Кревзи "Оборона церковної

⁷⁰ Потій І. Унія греків з костолом римським 1595 року / упоряд. та перекл. В. Шевчук. Київ : Український письменник, 1997. 144 с.

⁷¹ Там само, с. 115

єдності" (1617). Цей твір, написаний елегантною польською мовою з численними цитатами грецьких та латинських джерел, став першою систематичною спробою історичного обґрунтування унії. Кревза намагалася довести, що Київська митрополія з часів хрещення Русі перебувала в єдності з Римом, а розрив цієї єдності був наслідком пізніших політичних обставин. «Оборона» викликала відому відповідь православного архімандрита Захарії Копистенського «Палінодія», що започаткувало один із окремих богословських діалогів доби⁷².

Одним з найвидатніших творів суперечливої полемічної літератури є «Книга» Івана Вишенського. Оскільки вона була написана за межами українських земель, це дуже специфічне джерело для вивчення історії Православної церкви. У той же час саме в ньому поміщені факти, відсутні в інших спірних роботах. Зокрема, деякі зауваження, що стосуються впливу реформації, згадувалися вище: «очистіть церкву від будь-якого роду єресей, чарівності і забобонів, прославляйте Бога, не відрізняючись простотою розуму»⁷³.

На підтримку цієї ідеї також додано:

«З Хреста Христового церква почала хреститися, а не студітія, нене християни Малої Русі поетично оспівують хрест Христовий, їх славу, бо це наше спасіння та різновид відстада».

Антипольські настрої простежуються і в «книзі», що можна пояснити незалежністю автора від польської корони: «І звалюй на себе, не принижуйся, і від короля, даного без твого обрання, ти будеш проклятий: ти не був хрещений Папою Римським»⁷⁴.

Іван Вишенський наголошує на необхідності докорінних змін у середовищі духовенства, в основному пов'язаних з економічною сферою: «Владики, архімандрити та ігумени, які заснували монастирі та фольварки, починали зі святих місць, а самі, зі слугами та друзями, ховали свої тіла і по-

⁷² Гоцуляк В. Полемічна література XVI – XVII ст. в освітній культурі України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 19(2). С. 4-8

⁷³ Вишенський І. Книжка / підгот. тексту І. п. Єрьоміна. Київ : Наукова думка, 1981. 308 с. (Пам'ятки української мови).

⁷⁴ Там само

скотськи лягали в Святі місця, зібрані гроші і пожертвувані для тих, хто поклоняється Христу з багатим доходом, готують їх дружинам, одягають їх синів, прикрашають їх дружин, множать число слуг, надають екіпажі. Офіціант і людина у формі об'єднані, вони виконують брудну роботу⁷⁵.

Одним із найвизначніших творів кінця XVI століття став трактат «Апокрисис» Христофора Фіلالета. Ця праця була відповіддю на книгу Петра Скарги та рішення Берестейського собору. У своєму творі автор намагається викрити справжні — релігійні та політичні — причини проведення унії. Він наголошує, що основними вигодонабувачами стали Ватикан, польський монарх, польська шляхта й магнати, а також окремі православні єпископи, які зрадили інтереси своєї церкви.

«Апокрисис» вважається однією з найглибших і найаргументованіших спроб критикувати не лише зовнішні прояви унії, але й її зміст, що суперечив християнським принципам. Фіلالет не просто полемізує — він намагається окреслити такі форми життя й суспільного устрою, які відповідали б справжньому християнському вченню.

Особливу увагу мислитель приділяє моральним якостям і чеснотам людини, вважаючи їх основою гармонійного суспільства. У цьому сенсі його бачення близьке до ідей європейських гуманістів, таких як Томмазо Кампанелла чи Томас Мор. Як і вони, Фіلالет уявляє ідеальне суспільство без насилля, пригнічення та несправедливості — суспільство, де панує духовна свобода й моральна чистота⁷⁶.

На думку Фіلالета, шлях до такого життя пролягає через Церкву, яка є зразком ідеального співжиття. Він ідеалізує ранньохристиянську епоху як період істинної віри та духовної рівності. Людина, в його розумінні, повинна прагнути до духовного вдосконалення й пізнання істини, що вкорінена в Богові.

⁷⁵ Вишенський І. Книжка / підгот. тексту І. п. Єршоміна. Київ : Наукова думка, 1981. 308 с. (Пам'ятки української мови).

⁷⁶ Густинський літопис / упоряд. та перекл. В. М. Кравченко. Київ : УТОПІК, 2013. 168 с.

Таким чином, бачення ідеального устрою, запропоноване Христофором Філалетом, можна прирівняти до кращих європейських утопій. Його проект — це не просто критика унії, а глибокий філософський і соціальний погляд на те, яким має бути справедливе та моральне суспільство.

Важливий внесок у розвиток унійної полемічної традиції зробив митрополит Йосиф Велямин Рутський (1574-1637). Хоча він не залишив великих полемічних трактатів, його листи, промови на соборах та звернення до короля і папи римського розкривають глибоке богословське обґрунтування унії. Рутський акцентував увагу не стільки на історичних аспектах, скільки на богословській та еклезіологічній проблематиці. Він розвивав концепцію "Церкви Русі" (*Ecclesia Ruthenica*), яка, зберігаючи власні обряди, традиції та адміністративну автономію, перебуває в єдності з Вселенською Церквою під проводом Римського Архієрея⁷⁷.

Значним явищем в унійній полемічній літературі став перехід до її лав колишнього православного полеміста Мелетія Смотрицького (1577-1633). Відомий власною "Граматиною слов'янською" та гострими антиунійними трактатами, зокрема "Тренос" (1610), Смотрицький здійснив подорож до християнського Сходу у 1623-1625 роках, після чого таємно прийняв унію. У своїх пізніх творах "Апологія" (1628), "Паренезис" (1629), "Екзетезис" (1629) він дійшов висновку про необхідність церковного об'єднання на підставі Флорентійської унії. Смотрицький критикував східні церкви за догматичні відхилення під впливом протестантизму і закликав співвітчизників до церковного примирення. Його перехід до унії викликав бурхливу реакцію в православному середовищі, а твори стали важливими документами епохи, що відображають драматичні духовні пошуки української інтелектуальної еліти. Автор з надзвичайним пафосом розкриває читачеві глибину кризи, в якій опинилася українська православна церква напередодні Берестейської унії. У творі різко засуджується православне духовенство: «Пастор і вчитель самі

⁷⁷ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ : Либідь, 1998. 296 с.

вмирають з голоду і обіцяють нагодувати інших». Вони самі сліпі, а інших вважають поводириями. Вони самі кульгають на обидві ноги і підтримують себе заради інших. Не знаючи себе, вони вчаться навчати інших. Ви їсте у всіх тавернах і у торговців, в звичаях ви ведете себе як люди вдома, в розмові ви - лисиця, в ході ви - брехливий песець, в одному ви - потайний вовк»⁷⁸.

Автор засуджує християн і наступне: «деякі шкодять мені зневагою, інші викликають серйозну зневіру. Вони нестерпно переслідують і вороже відрікаються. Потрапивши в пастку глибокого зла і підкорившись його природі, я був покинутий. Полеміст також звертає увагу на походження проблеми, на яку він звертає увагу: «через недбале ставлення до слухняності виникла апатія до навчання, через це зросла непослух, поширилася лінь»⁷⁹.

«Це і стало причиною підлої зневаги. З цих коренів народилася ненависть. Вона стала джерелом переслідувань, і тепер я терплю їх день і ніч безперервно»⁸⁰.

Також варто відзначити твір «Попередження», автором якого вважається Борецький. Він акцентує увагу на низькому рівні освіти серед православного духовенства: «якби у них була наука, вони б не прийшли до такого розорення через свою двозначності і дурості». «Українці не ігнорували процес полонізації, поляки та росіяни, веселилися разом з ними, віддавали своїх дочок за русинів і через них вкорінювали свої прикрашені звичаї і науку. Так само Росія об'єдналася з ними, ревнуючи до їхніх звичок, мови та науки, і почала віддавати Римській науці дітей, які не мали своєї науки і приймали віру разом з наукою. Російське панування на Русі було приведено до Римської віри їх наукою, і нащадки руських князів, які перейшли з православної віри в римську, хрестилися і змінювали свої імена, як ніби вони не були нащадками своїх благочестивих предків»⁸¹.

⁷⁸ Смотрицький М. Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням догматів віри / пер. з давньоукр. мови Р. Радишевський. Київ : Талком, 2015. 560 с.

⁷⁹ Там само

⁸⁰ Там само

⁸¹ Українські літописи XVI-XVIII ст. / пер. з давньоукр., передм. та прим. Г. В. Боряка. Київ : Наукова думка, 2006. 512 с.

Поряд із великими полемічними трактатами, унійні автори створювали також менші за обсягом, але не менш значущі за змістом твори. Так, Касіян Сакович (1578-1647), ректор Київської братської школи, який згодом перейшов до унії, а пізніше – до католицизму, написав трактат "Перспектива" (1642), де критикував недоліки в православному церковному житті. Його особливо цікавили літургійні питання та проблеми календарної реформи. Сакович, як і інші унійні полемісти, виявляв глибоку обізнаність не лише з теологічними питаннями, але й з реаліями церковного життя, що надавало його творам практичної значущості⁸².

Визначною рисою унійної полемічної літератури була її мовна різноманітність. Унійні автори писали латиною, польською, російською (староукраїнською) мовами, орієнтуючись на різні читацькі аудиторії. Латиномовні твори, зокрема праці Рутського, були адресовані переважно західноєвропейським інтелектуалам та римській курії. Польськомовні трактати, такі як «Оборона» Кревзи, були розраховані на освічений шлях Речі Посполитої, тоді як твори російською мовою, наприклад, "Гармонія" Потія, призначалися для місцевого духовенства та міщанства. Така мовна стратегія відображала прагнення уійних полемістів охопити різні верстви суспільства та різні культурні простори⁸³.

Полемічні твори уійних авторів відзначалися широким використанням різноманітних джерел: Святого Письма, творів Церкви, канонічних збірників, історичних хронік, документів соборів тощо. Особливістю уійної полеміки було активне використання грецьких джерел для обґрунтування ідеї первісної єдності християнської церкви. Так, Потій у своїй "Гармонії" детально проаналізував рішення Флорентійського собору та акти попередніх вселенських соборів, а Кревза в "Обороні церковної єдності" цитував грецьких отців церкви та візантійських істориків. Уійні полемісти продемонстрували високий рівень

⁸² Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич. Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000. 426 с.

⁸³ Архів Української Церкви. Серія 1. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упоряд. М. В. Довбищенко. Київ, 2001. 462 с.

ерудиції та критичного мислення, що свідчило про зрілість української богословської думки початку XVII століття.

З накопиченим матеріалом з історії собору можна ознайомитися в публікаціях І. Стрельбицького, які збиратися почалися в кінці XIX століття. Автор починає огляд Вселенських заходів короля і листів митрополита, що документують хвилювання православ'я напередодні собору. Він також детально розглядає склад православної делегації - близько 200 осіб, пояснюючи таку кількість неординарністю події. Водночас склад учасників об'єднавчого собору представлений дуже повно. Якщо православні групувалися навколо «князя екзархів і Острозького», то уніати групувалися навколо митрополита, Поті і Терлецького⁸⁴.

І. Стрельбицький вказує на перше замішання уніатів, коли проблеми унії вже були вирішені. Перший контакт засвідчив нерішучість і ухильність Михайла Лагози, який не запросив Православну Церкву до себе додому і почав собор у церкві Святого Миколая. Детально аналізуються делегації, позиції православних, їх аргументи, роль окремих осіб і робота світських кіл. Також детально описуються події останніх днів, перед проголошенням унії. Детального аналізу немає, але обидві резолюції унії наведені в повному обсязі⁸⁵.

Автор пояснює поділ церкви на соборі різними цілями і позиціями сторін. Але якщо уніати готували рішення заздалегідь, то православні були змушені приймати їх в ході заходу. Звичайно, характеристики автора «уніатів» вельми симптоматичні: «бліді копії свого прототипу», «латинська партія», «підпільний спосіб» дій латинізму і так далі. Їх дії носили формальний характер, але православні керувалися канонами церкви. Таким чином, легітимність дій православних була обґрунтована, а також концепція бездіяльності союзного собору. Таким чином, І.Стрельбицький першим в історії провів досить повний і

⁸⁴ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. 256 с.

⁸⁵ Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ ; Львів : Свічадо, 2011. 224 с.

виважений порівняльний аналіз діяльності Берестейського кафедрального собору⁸⁶.

Важливим напрямом унійної полеміки була критика протестантських впливів на православну церкву. Унійні автори, зокрема Мелетій Смотрицький у своїй «Апології», звернули увагу на те, що окремі православні богослови, такі як Кирило Лукарис та його послідовники, запозичували елементи кальвіністського вчення, що, на їх думку, загрожувало чистоті східного богослов'я. Протиставляючи цим тенденціям ідею єдності з Римом, унійні полемісти представляли унійну церкву як охоронця автентичної східної традиції, вільної від протестантських нововведень. Така аргументація була особливо актуальною в контексті активізації протестантського руху в Речі Посполитій та його взаємодії з православним середовищем⁸⁷.

Полемічна література унійних авторів справила значний вплив на розвиток української культури та богословської думки. Вона стимулювала інтелектуальні пошуки, сприяла підвищенню освітнього рівня духовенства та формуванню конфесійної ідентичності. Гострота полеміки, з одного боку, поглиблювала церковний розкол, але з іншого – сприяла більш чіткому формулюванню богословських позицій та розвитку аргументації. Унійні полемічні твори, разом із відповідями православних авторів, таких як Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Іов Борецький, створили цінний корпус текстів, що відображають драматичний період української церковної та культурної історії.

⁸⁶ Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ ; Львів : Свічадо, 2011. 224 с.

⁸⁷ Літопис Самовидця / підгот. я. І. Дзіра. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с..

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення проблеми Берестейської унії вдалось сформулювати кілька ключових висновків.

Історіографія цієї проблеми відзначається різноманіттям підходів і інтерпретацій, що відображають еволюцію поглядів на цей складний і суперечливий процес. Історики попередніх періодів часто зменшували значення кризи православ'я, що призводило до обмеженого розгляду причин та наслідків унії. З часом концепція кризи православної церкви була більш чітко сформульована, що дало поштовх для нових досліджень цієї теми. Пізніші дослідники почали звертати більше уваги на соціально-політичні та культурні аспекти унії, аналізуючи її вплив на національну ідентичність і церковні структури. Сучасні дослідження демонструють комплексний підхід, який охоплює як церковні, так і світські фактори, і зосереджуються на специфіці процесів, що супроводжували Берестейську унію.

Передумови виникнення Унійної церкви в Україні в кінці XVI століття тісно пов'язані з комплексом політичних, соціальних та релігійних чинників, що визначили характер церковної трансформації того періоду. Політичні реалії того часу, зокрема територіальні суперечності між Річчю Посполитою і Московією, а також боротьба за церковну незалежність, стали важливими чинниками, що сприяли зародженню ідеї унії. Одночасно, соціальна ситуація в українському суспільстві, зокрема активізація релігійних і культурних обмінів з Європою, зумовила підвищення уваги до релігійних реформ, що в результаті стали основою для пошуку єдності з Римом. Суспільно-політичні умови, що склалися в Україні, також відображали потребу у стабільності й зміцненні зв'язків з католицьким світом, що в умовах нестабільної зовнішньої політики Речі Посполитої стало актуальним.

Процес укладання Берестейської унії у 1596 році був результатом довготривалої боротьби між православними і католиками, і визначався складними політичними і церковними обставинами. Протягом цієї події активно обговорювалися позиції різних церковних і політичних діячів, які мали своє

розуміння майбутнього церковного об'єднання. Підписання унії ознаменувало формальне об'єднання української православної церкви з Римом, що стало переломним моментом в історії України. Важливими аспектами цього процесу стали не лише політичні і соціальні фактори, але й глибокі богословські суперечки, які відображалися у текстах, посланнях та інших документах того часу.

Після укладення Берестейської унії Унійна церква почала активно функціонувати на території України. З одного боку, вона отримала підтримку з боку частини духовенства та шляхти, з іншого — зіткнулася з численними конфліктами з боку православного населення. Це породжувало складні взаємини між різними соціальними групами, де одні підтримували об'єднання з Римом, а інші виступали проти. У процесі розбудови Унійної церкви змінювалася не лише її внутрішня структура, але й її вплив на суспільне життя. Спільноти, що підтримували унію, часто стикалися з опором з боку місцевих православних, що спричиняло численні соціальні та політичні напруги в різних регіонах.

Полемічна література того часу, створена унійними авторами, стала важливим елементом цього перехідного періоду. Висококваліфіковані теологи, такі як Іпатій Потій, Лев Кревза, Йосиф Рутський і Мелетій Смотрицький, не лише брали участь у богословських дискусіях, а й активно формулювали теоретичні основи унії, намагаючись обґрунтувати необхідність об'єднання з Римом. Їхні твори містили глибокі богословські роздуми, що стосувалися як історії християнської церкви, так і актуальних проблем церковної політики. Водночас полемічна література дозволяла поєднувати теологічні питання з реальними політичними та соціальними умовами того часу, що додавало їй значущості та актуальності.

Полемічні тексти, що виникали на цьому фоні, не лише впливали на розвиток релігійної думки, але й виявилися потужним інструментом в боротьбі за серця і уми людей. Вони ставали важливим способом вираження ідентичності, де питання релігії, культури і політики перепліталися, відображаючи складність етапу, що мав велике значення для української історії. Полемічні твори, зокрема

в контексті богословських суперечок з православними, стали важливими документами для розуміння духовних та політичних трансформацій, що відбувалися в Україні в цей період.

У результаті, зміни в релігійній сфері, що привели до створення Унійної церкви, значною мірою визначили подальший розвиток українського суспільства. Цей процес, хоча і супроводжувався багатьма конфліктами та боротьбою за домінування, однак також призвів до поглиблення богословських і культурних процесів, які мали вплив не тільки на церковне життя, а й на розвиток української культури та національної ідентичності в цілому.

Важливість вивчення полемічної літератури як джерела до української церковної історії полягає в тому, що ці документи дають історикам можливість розглянути стан православної церкви на українських землях у XVI-XVII ст. через призму світогляду їхніх сучасників. Однак слід пам'ятати, що твори полемічної літератури - це особливий вид матеріалу, а їхня особливість зумовлена тим, що більшість авторів цих творів були церковними діячами і часто безпосередніми учасниками подій, а тому оцінка, яку вони дають тій чи іншій події або явищу, часто є суб'єктивною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Ю. Ким є Українська Греко-Католицька Церква? Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. 112 с.
2. Антонович В. Що принесла Україні Унія: Стан української православної церкви від половини XVII – до кінця XVIII ст. Вінніпег, 1952, 223 с.
3. Апокрисис. Сочинение Христофора Філарета, у двух текстах, польском и западно-руском, 1597–1599 / під ред. О. С. Бодянського. Київ : Наукова думка, 2005. 512 с. (Репринтне відтворення видання 1882 р.)
4. Архів Української Церкви. Серія 1. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упоряд. М. В. Довбищенко. Київ, 2001. 462 с.
5. Астаф'єв О. Петро Скарга й острозькі полемісти: риторика супротивних доктрин. *Київські полоністичні студії*. 2013. Вип. 22. 13–24 с.
6. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.
7. Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку : матеріали міжнар. наук. діалогу про Берестейську унію / ред. В. Гриньевич. Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2008. 352 с.
8. Біла С., Гриценко Г. Концептуальні погляди українських та польських істориків міжвоєнного періоду на Унійну церкву. *Українські історичні студії*, 2025. №(17/59), 100-111. с.
9. Блажейовський Д. Берестейська унія та українська історична доля і недоля. Т. 1: Внутрішня вартість медалі. Львів : Каменярь, 1995. 646 с.
10. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. *Україна в Центрально-Східній Європі* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. 129–138. с.
11. Буга М. Правове становище православної церкви та духовенства за польської доби в XIV–XVI ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. 283–287 с.

- 12.Вакін В. Соборні діяння дев'яностих років XVI ст. як орган вищого церковного управління Київської митрополії. *Волинський благовісник*. 2016. Вип. 4.135–148. С.
- 13.Валіконіс Р. п. Полемічні аспекти Берестейської унії: богословський та історичний контексти. Київ : Дух і літера, 2018. 324 с.
- 14.Вишенський І. Твори / пер. з книжної української мови В. Шевчука ; передм. і прим. В. Л. Микитася. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
- 15.Вишенський І. Книжка / підгот. тексту І. п. Єр'оміна. Київ : Наукова думка, 1981. 308 с. (Пам'ятки української мови).
- 16.Галецький О. Від Флоренції до Бреста (1439-1596). Рим: Sacrum Poloniae Millennium, 1958. 439 с.
- 17.Гоцуляк В. Полемічна література XVI – XVII ст. в освітній культурі України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 19(2). 4-8 с.
- 18.Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія. *Богословія*. 1990. Т. 54. – 123 – 136 с.
- 19.Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. *Українське релігієзнавство*. 2017. Вип. 81-82. 31–43 с.
- 20.Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич. Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000. 426 с.
- 21.Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 5. 704 с.
- 22.Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 6. 680 с.
- 23.Густинський літопис / упоряд. та перекл. В. М. Кравченко. Київ : УТОПІК, 2013. 168 с.
- 24.Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти. *Берестейська унія (1596 – 1996)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. 74 – 86 с.

- 25.Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.: Історичний контекст укладання Берестейської унії і перше поунійне покоління .Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. 39-73 с.
- 26.Довбищенко М . В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ : ПП Сергійчук М . І., 2008. 882 с.
- 27.Довбищенко М. Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. (за твором «Perspectiwa» Касіяна Саковича). *Українознавство*. 2020. № 3 (76). 21–40 с.
- 28.Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упоряд. М. В. Довбищенко. Київ : НБУВ, 2001. 461 с.
- 29.Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін: Нація в поході, 1940. 71 с.
- 30.Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Київ: Мистецтво, 1997. 304 6 с.
- 31.Іларіон (Огієнко), митр. Берестейська Унія її генеза, теорія та практика. Вінніпег: Місійний Відділ при Консисторії Укр. Прав. Церкви в Канаді. 1993. 5 с.
- 32.Історія України: нове бачення : у 2т. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
- 33.Історія релігії в Україні : у 10т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.
- 34.Історія релігії в Україні : у 10т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1996–1999. Т. 4: Католицизм / за ред. п. Яроцького. 2001. 598 с.
- 35.Зноско В. Київська ієрархія, Берестейські собори і укладення унії.: Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління.Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. 101-117 с.
- 36.Камінський С. А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. я. Стріхи. Київ : Наш час, 2011. 263 с.

- 37.Квасюк Л.В. «Книжиця» Василя Суразького в контексті полемічної літератури кінця XVI століття. *Українознавство.К.*, 2010.№ 4. 258–260 с.
- 38.Київський літопис першої чверті XVII ст. / упоряд. і вступ. стаття В. О. Щербака. Київ : Наукова думка, 1989. 104 с.
- 39.Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX ст. К., 1994.
- 40.Ліковський Е. Берестейська унія (1596). Едвард Ліковський. Львів . 1916. 336 с.
- 41.Літопис Самовидця / підгот. я. І. Дзіра. Київ : Наукова думка, 1971 208 с.
- 42.Лозінський К., прот. Папство в період гуманізму, реформації і римо-католицької реакції XV–XVII ст. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2013. 269 7 с.
- 43.Лось, В. Просвітництво в Речі Посполитій і його впливи на унійну Церкву наприкінці XVIII ст.: до формулювання питання. *Український історичний огляд*, 2025. №(1),. 163–177 с.
- 44.Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом. Нарис історії української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954.
- 45.Львівський літопис і Острозький літописець / упоряд. та прим. О. А. Бевзо. Київ : Наукова думка, 1970. 198 с
- 46.Мищик Ю., свящ. Святий Петро Могила. Харків: Фоліо, 2012. 124 с.
- 47.Назар Г. Суспільно-церковне життя України в XVII столітті як передумова створення Требника святителя Петра Могили. *Труди Київської Духовної Академії*, 2022. №22,50-61 с.
- 48.Недавня О. Уроки кризи української церкви XVI століття. *Українське релігієзнавство*. 1999. Вип. 9. 9–14 с.
- 49.Огієнко І. Українська церква: нарис з історії православної церкви. Іван Огієнко: У 2 т. Т. 2. К.: Україна, 1993. - 284 с.
- 50.Оборона Флорентійського собору восьмого проти фальшивого собору, недавно виданого ворогами з'єднаної церкви / Петро Скарга ; упоряд. і пер. В. Шевчук. Львів : Свічадо, 2008. 112 с.

- 51.Олійник С. Правові наслідки Берестейської церковної унії 1596 року на території України. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. 2020. 43–45 с.
- 52.Охріменко Г. Основні тематичні блоки відображення кризових явищ Київської митрополії православної церкви в українсько-білоруській полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2011. Вип. 5. 142–149 с.
- 53.Павленко А. Берестейська церковна унія та її історичне значення. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. Вип. 5 (23).
- 54.Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. / упоряд. В. п. Колосова. Київ : Наукова думка, 2007. 397 с.
- 55.Пам'ятники української історії. том. IX–X: Supplementum (1075–1623) / ред. Я. Сліпий. Romae : Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum, 1971. 942 с.
- 56.Папєжинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності. Ковчег. *Науковий збірник із церковної історії*. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. Число 3. 403 – 417 с.
- 57.Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / пер. з англ. С. Грачової. Київ : Критика, 2005. 496 с.
- 58.Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – Т. 1. До середини 17 століття. Наталія Полонська-Василенко. К.: Либідь, 1992. - 640 с.
- 59.Потій І. Унія греків з костолом римським 1595 року / упоряд. та перекл. В. Шевчук. Київ : Український письменник, 1997. 144 с.
- 60.Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ : Либідь, 1998. 296 с.
- 61.Сапеляк А. Україна крізь віки: церковно-релігійний аспект. Отець Андрій Сапеляк. Львів, 2006. 159с.
- 62.Сеник С. Українська Церква в XVII століть. Історичний нарис. Львів : Свічадо, 2007. 175 с.

- 63.Сеник С. Передумови Берестейської унії / Основні документи Берестейської унії. Львів: Свічадо, 1996.
- 64.Сенник С. Два митрополити — Потій і Рутський.: Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Л.: Інститут Історії Церкви, 1995. 37-148 с.
- 65.Смотрицький М. Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням догматів віри / пер. з давньоукр. мови Р. Радишевський. Київ : Талком, 2015. 560 с.
- 66.Смотрицький М. Граматика слов'янська / підгот. факс. вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1979. 251 с.
- 67.Соборна ухвала в Бересті, 1596 / вид. я. Ісаєвич. Львів : Місіонер, 1996. 84 с.
- 68.Тимошенко В. І. Берестейська унія в контексті церковно-історичних процесів XVI-XVII століть. Луцьк : Вежа, 2013. 288 с.
- 69.Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець XIX – 30- ті рр. XX ст.). Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-22 травня 2003 р. Кн.1. Львів: Логос, 2003. 578-585 с.
- 70.Тимошенко Л.. Берестейська унія в творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми). Франкознавчі студії. 2002. Вип.2. 69-83 с.
- 71.Тимошенко Л. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури. СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. 2015. Вип. 11-12. 185–209 с.
- 72.Токарська Ю. Рух за духовне та церковне відродження в Україні в останніх десятиліттях XVI століття. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 21–22 січня 2022 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр 83 досліджень проблем суспільства», 2022. 28–33 с.
- 73.Українські літописи XVI-XVIII ст. / пер. з давньоукр., передм. та прим. Г. В. Боряка. Київ : Наукова думка, 2006. 512 с.

74. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. 256 с.
75. Хроніка з літописців стародавніх / підгот. ю. А. Мицик. Київ : Наукова думка, 1992. 336 с.
76. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ ; Львів : Свічадо, 2011. 224 с.
77. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Есеї з історії культури до початку XVIII століття. Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських досліджень, 1996. 234 с.
78. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
79. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.
80. Ярмошик І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині. Іван Ярмошик. Житомир: Волинь, 2010. 512 с.
81. Acta nuntiaturae Polonae. T. XV: Германік Маласпіна (1591–1598) / ред. Л. Ярмінського. Romae : Institutum Historicum Polonicum, 2000. Том. 1. 437 с.
82. Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) / ред. А. Г. Великий. Роми : РР. Василіані, 1970. 540 с.

Анотація

Дипломна робота викладена на 77 сторінках, складається з чотирьох розділів.

Об'єктом дослідження є головні етапи та характерні риси, проблеми розвитку української та польської історіографії Берестейської церковної Унії 1596 року.

Мета даної дипломної роботи полягає у дослідженні становлення, виникнення та розвиток Унійної церкви в межах Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII століття. Робота структурована за хронологічно-тематичним принципом та охоплює ключові етапи становлення унії між православною та католицькою церквами на українських і білоруських землях та початкового розвитку Унійної церкви, зокрема в контексті Берестейської унії 1596 року.

У першому розділі аналізуються передумови та причини виникнення Унійної церкви. Зокрема, увага зосереджується на релігійній, політичній та соціальній ситуації в Речі Посполитій, взаєминах між православною та католицькою церквами, а також на прагненнях частини православного духовенства до збереження своїх прав і впливу через зближення з Римом.

Другий розділ присвячений подіям церковних соборів у Бересті 1596 року, на яких було ухвалено рішення про укладення унії. Висвітлюються основні позиції сторін – прибічників та противників унії, а також аналізується хід та наслідки цих соборів для церковного життя тогочасного суспільства.

У третьому розділі розглядається початковий розвиток Унійної церкви після 1596 року. Йдеться про труднощі, з якими стикалися її ієрархи, спроби поширення унійної моделі церковного устрою, а також про опір з боку православного населення і частини шляхти.

Четвертий розділ зосереджений на аналізі полемічної літератури, яка виникла як реакція на унію. Розглядаються основні автори, їхні твори та ідеї, що стали інструментом у боротьбі між прихильниками та противниками унійного руху. Полеміка відіграла значну роль у формуванні національної та релігійної свідомості українського суспільства.

За результатами зроблено висновки, що передумови створення Унійної церкви мали комплексний характер. До укладення Берестейської унії призвели не лише релігійні чинники, але й політичні, соціальні та культурні. Паралельне проведення унійного та православного соборів свідчить про глибокий конфлікт і розкол в середовищі духовенства, який згодом поширився на все суспільство. Полемічна література стала важливим засобом ідеологічної боротьби. Вона не лише висвітлювала позиції сторін, а й вплинула на формування української релігійної та національної думки.

Робота спрямована на глибше розуміння складних процесів, що супроводжували створення Унійної церкви, та її місця в історії українських земель.

Abstract

The thesis is presented on 77 pages, consists of four chapters.

The object of the study is the main stages and characteristic features, problems of the development of Ukrainian and Polish historiography of the Brest Church Union of 1596.

The purpose of this thesis is to study the formation, emergence and development of the Union Church within the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late 16th - early 17th centuries. The work is structured according to the chronological and thematic principle and covers the key stages of the formation of the union between the Orthodox and Catholic churches in the Ukrainian and Belarusian lands, and the initial development of the Union Church, in particular in the context of the Brest Union of 1596.

The first chapter analyzes the prerequisites and reasons for the emergence of the Union Church. In particular, attention is focused on the religious, political and social situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the relations between the Orthodox and Catholic churches, as well as the aspirations of a part of the Orthodox clergy to preserve their rights and influence through rapprochement with Rome.

The second chapter is devoted to the events of the church councils in Brest in 1596, at which the decision to conclude the union was made. The main positions of the parties - supporters and opponents of the union - are highlighted, and the course and consequences of these councils for the church life of the society of that time are analyzed.

The third chapter examines the initial development of the Union Church after 1596. It deals with the difficulties faced by its hierarchs, attempts to spread the union model of the church system, as well as resistance from the Orthodox population and part of the nobility.

The fourth chapter focuses on the analysis of the polemical literature that arose as a reaction to the union. The main authors, their works and ideas that became a tool in the struggle between supporters and opponents of the union movement are

considered. Polemics played a significant role in the formation of the national and religious consciousness of Ukrainian society.

The results conclude that the prerequisites for the creation of the Union Church were complex. The conclusion of the Brest Union was led not only by religious factors, but also by political, social and cultural ones. The parallel holding of the Union and Orthodox councils indicates a deep conflict and split among the clergy, which later spread to the entire society. Polemic literature became an important means of ideological struggle. It not only highlighted the positions of the parties, but also influenced the formation of Ukrainian religious and national thought.

The work is aimed at a deeper understanding of the complex processes that accompanied the creation of the Union Church and its place in the history of Ukrainian lands.